

Od wspólnoty pamięci po oswajanie „resztek niemczyzny”. Pomniki i inne formy upamiętnienia poległych w I wojnie światowej na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego

Author: Mateusz Adamczyk, Kacper Rosner-Leszczylński

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.1.001>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/277834>

Jak cytować:

Adamczyk, M., & Rosner-Leszczylński, K. (2024). Od wspólnoty pamięci po oswajanie „resztek niemczyzny”. Pomniki i inne formy upamiętnienia poległych w I wojnie światowej na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 72(1), 3–38.
<https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.1.001>

*Mateusz Adamczyk, Kacper Rosner-Leszczynski**

Od wspólnoty pamięci po oswajanie „resztek niemczyzny”.
Pomniki i inne formy upamiętnienia poległych w I wojnie światowej
na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego

From the community of memory to the appropriation
of “remnants of Germanness”.

Monuments and other forms of commemoration of the fallen in World War I
in the western part of Opolian Silesia

Abstrakt: W artykule podjęto temat pomników i innych miejsc pamięci na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego poświęconych poległym w I wojnie światowej. Autorzy przeprowadzili badania terenowe oraz dokonali kwerendy w źródłach archiwalnych, kartograficznych, ikonograficznych oraz egodokumentach. W pracy przedstawiono różne formy komemoratywne oraz podano ich przykłady, a także wskazano na czynniki kształtujące przedwojenne i powojenne praktyki związane z tymi miejscami. Opisano także zmiany zachodzące w lokalnych społecznościach i ich stosunek do krajobrazu pamięci. Studium dopełnia katalog upamiętnień zidentyfikowanych w trakcie przeprowadzonych badań.

Słowa kluczowe: pomniki, *Kriegsdenkmäler*, I wojna światowa, oswajanie, Śląsk

Abstract: The purpose of this article is to analyze monuments and other memorials dedicated to those who died in World War I in the western part of Opolian Silesia. The authors conducted field research and examined archival, cartographic, iconographic and egodocumentary sources. The paper presents various commemorative forms and contains examples of them, as well as pointing out factors shaping pre-war and post-war practices related to these memorials. Also described are the changes taking place in local communities and their attitudes toward the memorial landscape. The study is completed by catalogue of commemorations identified in the conducted research.

Key words: memorials, *Kriegsdenkmäler*, World War I, appropriation, Silesia

* Mateusz Adamczyk, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Historyczny; mateuszadamczyk40@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7231-3637>

Kacper Rosner-Leszczynski, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Historyczny; Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Gospodarki Światowej; rosner.leszczynski@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5464-6611>

- I. Wstęp i założenia warsztatowe. II. Formy upamiętnień. III. Performatyka.
IV. Oswajanie niemieckich form upamiętnienia po 1945 r. i obchodzenie się z niemieckim
dziedzictwem. V. Podsumowanie. VI. Aneks

I. Wstęp i założenia warsztatowe

W wyniku I wojny światowej życie straciło ok. 2 mln żołnierzy niemieckich, w tym 177 tys. mieszkańców Śląska. Już od czasu wojen napoleońskich i tzw. wojen zjednoczeniowych (z Austrią, Danią i Francją) w Niemczech funkcjonował zwyczaj zindywidualizowanego, jak i zbiorowego upamiętniania poległych — powszechne było m.in. fundowanie w kościołach tablic pamiątkowych z listami nazwisk (od pierwszej dekady XIX w.) oraz stawianie pomników (od lat sześćdziesiątych XIX w.). Dopiero jednak po I wojnie światowej omawiane zjawisko — przede wszystkim ze względu na dużo większą liczbę ofiar — upowszechniło się jeszcze bardziej.

Pomniki i inne formy upamiętnienia będące stałym elementem śląskiego krajobrazu stawiane były w celu komemoracji mężczyzn zamieszkujących dane terytorium, którzy zginęli w wyniku działań zbrojnych, tj. polegli bezpośrednio w boju, zmarli w wyniku odniesionych ran bądź też zaginęli. Zdarzało się również, że dodawano do listy ofiar tych, którzy zginęli w czasie powstań śląskich¹. Upamiętnienia nadawały patriotyczne znaczenie śmierci, kreując tym samym nowych bohaterów wywodzących się z lokalnych społeczności. Większość analizowanych świadectw ma pierwszy społeczny wymiar, gdzie aktorami są członkowie społeczności lokalnej, a sankcja ma charakter potoczny (jak tłumaczy Lech Nijakowski, jest to: uzasadnienie słuszności działań kierowanych przez motywy ludzi wznoszących pomniki, które biorą się z obyczajowości i ludowej interpretacji religii)². Zgodnie z przyjętą przez przywołanego badacza typologią nośników pamięci — „społeczne funkcje tablic są takie same jak pomników”³. Różnice między nimi uwidaczniają się w warstwie architektonicznej i estetycznej. Zgadza się z przywołanym twierdzeniem, w niniejszym artykule podjęto refleksję obejmującą różne formy upamiętnień, a ich klasyfikacja przedstawiona została w dalszej części pracy.

Ussystematyzowania wymagają kwestie geograficzne. Jako „zachodnią część Śląska Opolskiego” rozumiemy trzy powiaty wchodzące w skład współczesnego województwa opolskiego: brzeski, namysłowski i nyski. Przed II wojną światową należały one do różnych obszarów administracyjnych⁴.

¹ Przykładem takiej formy upamiętnienia jest pomnik w Brzegu [II], umieszczony w aneksie.

² Nijakowski L.M. 2001, s. 83–84.

³ Nijakowski L.M. 2006, s. 68.

⁴ W przypadku obecnego powiatu brzeskiego — północna część dzisiejszej gminy Lewin Brzeski leżała dawniej w granicach powiatu niemodlińskiego [Kreis Falkenberg O.S.], zachodnie skrawki Gminy Grodków należały do powiatu strzelińskiego [Kreis Strehlen], a pozostała część gminy była częścią powiatu grodkowskiego [Kreis Grottkau]. Pozostały obszar wchodził w skład dawnego powiatu brzeskiego [Kreis Brieg]. W 1920 r. od powiatu namysłowskiego [Kreis Namslau] odłączono tzw. Kraik Rychtalski (Rychtal wraz z okolicznymi wsiami). Wschodnia część powiatu została objęta dodatkowo plebiscytem z 20 marca 1921 r., w wyniku którego pozostała pod kontrolą Niemiec. Zachodnia część współczesnego powiatu namysłowskiego dawniej znajdowała się w powiecie oleśnickim [Kreis Oels], obszar gminy Pokój należał do powiatu opolskiego [Kreis Oppeln], a reszta do dawnego powiatu namysłowskiego. W przypadku obecnego powiatu nyskiego — północna część dzisiejszej gminy Otmuchów (z Otmuchowem), a także w dużej mierze obszar gmin Kamiennik i Skoroszyce wchodziły dawniej w skład powiatu grodkowskiego, a znaczny obszar obecnych gmin Korfantów (z Korfantowem) i Łambinowice dawniej był częścią powiatu niemodlińskiego. Reszta wchodziła w skład starego powiatu nyskiego [Kreis Neisse]. Dawne powiaty oleśnicki, namysłowski, brzeski i strzeliński leżały w rejencji wrocławskiej, a w latach 1919–1938 i 1941–1945 wchodziły w skład prowincji dolnośląskiej. Pozostałe powiaty (grodkowski,

Badany obszar był przed II wojną światową pograniczem: w części północno-wschodniej — polsko-niemieckim (powiat namysłowski), a w południowej — polsko-czeskim (powiat nyski). Wszystkie trzy analizowane powiaty od zachodu graniczą obecnie z województwem dolnośląskim i leżą one na historycznej granicy Dolnego i Górnego Śląska. Po II wojnie światowej nastąpiła na tym terenie prawie całkowita wymiana ludności (w przeciwieństwie do pozostałych powiatów województwa opolskiego⁵), a tereny te zasiedlone zostały, tak jak znaczna część Ziem Zachodnich i Północnych, przez osadników z różnych regionów (m.in. z tzw. Kresów Wschodnich oraz pozostałych ziem wchodzących w skład dawnej II Rzeczypospolitej Polskiej). W 1948 r. w gminach powiatu nyskiego 33% mieszkańców stanowiła ludność „kresowa”. Dla powiatu namysłowskiego odsetek ten wynosił 41,9%, a brzeskiego aż 65,2% (co czyni go najbardziej „kresowym” powiatem Śląska Opolskiego). W Brzegu odsetek ludności z Kresów Wschodnich wynosił wówczas 32,6%, w Namysłowie 28,6%, a w Nysie 11,6%⁶. Ten fakt nie pozostaje bez znaczenia dla powojennych dziejów regionu. Dodatkowo na omawianym obszarze funkcjonuje podobnie niski odsetek osób deklarujących narodowość niemiecką — w żadnym z badanych powiatów w 2002 r. i w 2011 r. nie przekroczył on 1% — w 16 na 20 gmin był w zasadzie bliski 0. Wyjątkowo „niemieckie” wydają się być jedynie gminy Pokój (pow. namysłowski) oraz Korfantów (pow. nyski), gdzie odsetek ten w 2002 r. wyniósł odpowiednio 7,9 i 6,9%. W mniejszym stopniu wyróżniają się także gminy Łambinowice (pow. nyski) i Świerczów (pow. namysłowski), w których przynależność do mniejszości niemieckiej deklarowało wówczas kolejno 1,4% i 0,6%⁷. W porównaniu do pozostałych powiatów województwa opolskiego można mówić, że mniejszość niemiecka na tym obszarze (poza dwiema wspomnianymi gminami) praktycznie nie występuje.

Znaczne różnice zauważalne są w przedwojennej strukturze wyznaniowej omawianego obszaru — według Józefa Mandziuka na terenie archidiecezji Brieg [Brzeg] i Grottkau [Grodzów] (pokrywających się z granicami administracyjnymi powiatu brzeskiego) zamieszkiwali łącznie 35,5% katolików oraz 63,2% protestantów. W archidiecezjach, których granice były zbieżne z administracyjnymi powiatu nyskiego (Neisse [Nysa], Ottmachau [Otmuchów] i Patschkau [Paczków]), łączny odsetek katolików wynosił aż 91,1%, natomiast protestantów zaledwie 8,5%⁸. W powiatach brzeskim i namysłowskim zdecydowanie dominują świeckie formy upamiętnienia, a symbolika religijna, jeżeli w ogóle się pojawia, przybiera

niemodliński i nyski) należały do rejencji opolskiej oraz (w latach 1919–1938 i 1941–1945) do prowincji górnośląskiej. Do 1919 r. i w latach 1938–1941 cały omawiany obszar leżał na terenie prowincji śląskiej. Zob. Goliński M., Kościak E., Kęsik J. 2006, s. 245; Czapliński M. 2007, s. 402.

⁵ Za wyjątkiem powiatu głubczyckiego.

⁶ Rauziński R. 2022, s. 26–27. Szczegółowe dane dotyczące omawianych kwestii zostały zebrane w pracy: Dworak E., Goc M. 2011. Z uwagi na uwzględnienie przez autorki dawnego podziału administracyjnego postanowiliśmy skorzystać z pracy Roberta Rauzińskiego, który opracował dane, opierając się na obecnym kształcie powiatów.

⁷ W badaniach zostały wzięte pod uwagę dane z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 r. (NSP 2002) ze względu na brak bardziej szczegółowych danych dotyczących struktury narodowo-etnicznej poszczególnych gmin Rzeczypospolitej Polskiej w ostatecznych wynikach NSP 2011 oraz NSP 2021 opublikowanych w komunikatach Głównego Urzędu Statystycznego (GUS). Ponadto w komunikacie GUS z 27 listopada 2023 r. brak jest danych dotyczących struktury narodowo-etnicznej na poziomie powiatów, natomiast zgodnie z wynikami NSP 2011 odsetek ludności identyfikującej się jako niemiecka wynosił odpowiednio: w powiecie brzeskim — 0,2%, namysłowskim — 0,4% i nyskim — 0,6%. Zob. [https://stat.gov.pl/spisy-powszechno-narodowe-spisy-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/](https://stat.gov.pl/spisy-powszechno-narodowe-spisy-powszechno-narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/) (dostęp 3.12.2023); <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno-nsp-2011/nsp-2011-wyniki-struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html> (dostęp 3.12.2023); <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno-nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/struktura-i-struktura-demograficzno-spo-leczna-i-ekonomiczna-ludnosci-polski-w-swietle-wynikow-nsp-2021,6,2.html> (dostęp 3.12.2023).

⁸ Zob. Mandziuk J. 2013, s. 769–770.

z reguły formę krzyży lub inskrypcji. W powiecie nyskim odnaleziono niemało pomników o silnych konotacjach religijnych (wizerunki Jezusa lub Matki Bożej). Są one w pewien sposób także manifestacją pobożności wynikającej z wyraźnej dominacji wyznania katolickiego na tym obszarze. Religijny — w dużej mierze — charakter form upamiętnienia poległych z powiatu nyskiego spowodował, że wiele tych obiektów po 1945 r. uniknęło zniszczenia (choć często je dewastowano, pozbawiając chociażby tablic z nazwiskami). Na podstawie powyższych obserwacji stwierdzić można, że struktura wyznaniowa ściśle korespondowała z formą komemoracji.

W sąsiednich (wschodnich) powiatach Śląska Opolskiego stopień zachowania upamiętnień jest dużo wyższy, a same monumenty nadal są ważne dla lokalnej społeczności — nierzadko upamiętniając także poległych w II wojnie światowej⁹. Opisywany fenomen dobrze zilustrowano w pracy Gerarda Kosmala, Marzeny Schöne i Waldemara Spallek, w której wytyczona została linia granicy kulturowej w omawianym województwie (*Kulturgrenze*). Sami badacze apelowali zresztą o przeprowadzenie szczegółowych badań w kilku rejonach na tym terenie, m.in. pomiędzy Grodkowem a Namysłowem¹⁰. *Kulturgrenze* jest efektem nałożenia na siebie granic kilku obszarów: z ponad 30% ludności niepolskiej, z autochtoniczną większością ludności oraz z ponad 10% głosów oddanych na kandydatów mniejszości niemieckiej w wyborach parlamentarnych w 2001 r.¹¹ Powiaty będące tematem niniejszego opracowania prawie w całości znajdują się w odseparowanej strefie kulturowej, tworząc charakterystyczny obszar badawczy. Niewątpliwym postulatem jest zbadanie jeszcze jednego regionu wchodzącego w jego skład, czyli powiatu głubczyckiego. Interesujących wniosków może dostarczyć także analiza w powiatach podzielonych przez *Kulturgrenze* — kluczborskim i oleskim.

Przyjęte założenia warsztatowe są tożsame z tymi, które opracowała Karolina Ćwiek-Rogalska¹². W 2023 r. przeprowadziliśmy badania terenowe (*ergo* zebrane w artykule dane przedstawiają stan obecny), które poprzedzone zostały kwerendą w zachowanych źródłach ikonograficznych i dokumentacji przechowywanej w zasobie archiwów państwowych w Opolu i Wrocławiu. Szczególnie cenne okazały się pocztówki, które dostarczyły nam *gros* informacji o formach upamiętnienia I wojny na tym terenie¹³, jak słusznie bowiem zauważył Wacław Machura: „[...] na pocztówkach drukowanych w latach dwudziestych i składających się z kilku mniejszych fotografii «Denkmal» [pomnik — przyp. aut.] był wręcz obowiązkowym elementem [...]”¹⁴. Ten powtarzający się konstrukt ikonograficzny zestawiony z archiwizacjami i materiałami kartograficznymi umożliwił ustalenie lokalizacji sporej grupy obiektów.

Nie bez znaczenia pozostały kontakty z lokalną społecznością, które pozwoliły na pełniejsze odtworzenie wydarzeń z przeszłości i — nierzadko — umożliwiły pozyskanie niedostępnego nigdzie indziej materiału ikonograficznego. Spotkania przybliżyły nas do ustalenia stanu faktycznego, a przeprowadzone rozmowy, przeanalizowane zbiory prywatne oraz wspólne badania terenowe (zdarzało się bowiem, że mieszkańcy odgrywali rolę lokalnych przewodników) były

⁹ Szerzej o tym zob. Kosmala G., Spallek W. 2005. Na badanym przez nas obszarze zjawisko to jest dużo rzadsze, ale także występuje — dostrzegaliśmy przekształcone w ten sposób monumenty w powiecie nyskim — w Pakosławicach (gm. Korfantów) i Rzymkowicach.

¹⁰ Kosmala G., Schöne M., Spallek W. 2007, s. 142.

¹¹ Kosmala G., Schöne M., Spallek W. 2007, s. 144 (Abb. 6: Ein Versuch zur Bestimmung der Kulturgrenze).

¹² Ćwiek-Rogalska K. 2019. W praktyce zastosowane zostały np. w pracy: Ćwiek-Rogalska K. 2020.

¹³ Wydawnictwa zwarte to przede wszystkim: Karbowski D., Rzewuski M. 1999; Kozerski P. 2003; Zalewski Z. 2003; Ikonografia. 2011a; Ikonografia. 2011b. Pokazna kolekcja pocztówek znajduje się w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Emanuela Smolki w Opolu. Nie bez znaczenia pozostają zbiory prywatne oraz aukcje, fora i portale internetowe, m.in. strony www.denkmalprojekt.org, www.fotopolska.eu i www.polska-org.pl.

¹⁴ Machura W. 2011, s. 18.

elementem, który istotnie wpłynął na nasze ostateczne ustalenia¹⁵. Jak słusznie zauważa przywołana wcześniej Karolina Ćwiek-Rogalska, która przeprowadziła badania terenowe w jednej z czeskich miejscowości: „Badając Žandov, poznając jego mieszkańców i sama będąc przez nich poznawana, lepiej zapoznałam się z miejscowością, niż gdybym prowadziła wyłącznie badania archiwalne. Można tu zresztą postawić pytanie, czy taki sposób badania małej wspólnoty w ogóle miałby sens”¹⁶. Nie ulega wątpliwości, że w prowadzonych przez nas badaniach wykorzystanie wyłącznie źródeł archiwalnych byłoby metodą nieefektywną. Faktem jest natomiast, że nie było możliwe pełne poznanie historii upamiętnień w każdej miejscowości z uwagi na bardzo rozległy obszar badawczy. W przeciwieństwie do badań terenowych ograniczonych jedynie do wybranej miejscowości, które pozwalają na „wrośnięcie” badacza w dany teren, zmuszeni byliśmy do wielu powierzchownych rozmów z licznymi przedstawicielami różnych społeczności, co i tak przyniosło zadowalający efekt. Nie zawsze jednak podejmowane przez nas rozmowy wnosily do badań poprawne ustalenia. Jeden z mieszkańców niewielkiej wsi znajdującej się na terenie powiatu namysłowskiego podał błędne informacje o lokalnej formie upamiętnienia. Pomocy nie udało się uzyskać także od sołtysa, który nie był zainteresowany rozmową. Zdarzało się również — gdy obiekt znajdował się na posesji prywatnej lub w budynku — że kontakt z osobą decyzyjną był mocno utrudniony. Jeden z duchownych opóźnił tym samym ostateczne ustalenia dotyczące upamiętnienia poległych w badanej miejscowości¹⁷. Pomimo kilku trudności, które wystąpiły podczas badań terenowych, ich ostateczne wyniki można określić jako bardzo zadowalające.

Dotychczas formy upamiętnień na terenie Śląska i ich powojenna percepcja cieszyły się względnym zainteresowaniem badaczy. Nad interesującym nas regionem zachodniej części Śląska Opolskiego pochylił się Danuta Berlińska¹⁸, Gerard Kosmala i Waldemar Spallek¹⁹. Badania nad formami upamiętnień prowadzono także na marginesie innych studiów²⁰. Brak jest jednak pogłębionej refleksji naukowej nad tym zagadnieniem. Wśród licznych postulatów badawczych najpilniejszym jest pełne skatalogowanie poszczególnych form upamiętnień. Mając na względzie brak dostatecznej liczby źródeł, powojenny stosunek do niemieckiego dziedzictwa, postępujące niszczenie i wandalizm, stworzenie pełnego katalogu, uwzględniającego wszystkie zachowane i niezachowane formy upamiętnienia poległych, jest prawie niemożliwe (umyślnie

¹⁵ Wśród licznych kontaktów warto wspomnieć o spotkaniach z: Czesławem Kowalczykiem — członkiem zarządu Towarzystwa Przyjaciół Namysłowa i Ziemi Namysłowskiej (TPNiZN), który pomógł w ustaleniu lokalizacji pomnika wojennego w Ligotce oraz Pokoju; Hubertem Kołodziejem — radnym sejmiku województwa opolskiego, który ofiarował nieznaną fotografię pomnika wojennego znajdującego się w Pokoju oraz uprawdopodobnił jedną z tez badawczych; Piotrem Hofbauerem — sołtysiem Krasowic, który zaangażował się w ustalenie powojennych losów pomników w Krasowicach i Przeczowie; Jerzym Wierchowskim — prezesem stowarzyszenia „Nasz Smogorzów”, który wskazał pomnik wojenny w Smogorzowie; Elżbietą Wodzianną — katechetką i mieszkanką Kamiennej, która przedstawiła losy lokalnego pomnika wojennego; Tadeuszem Bezwerchnym — dyrektorem Gminnego Ośrodka Kultury w Świerczowie, który przekazał fotografię pomnika wojennego w Starościńcu; Mieczysławem Krzyżewskim — mieszkańcem Minkowskich, członkiem Rady Miejskiej w Namysłowie oraz Adamem Frączakiem — prezesem Fundacji Ochrony Zabytków Dolnego Śląska „Vestigium”, którzy pomogli w ustaleniu lokalizacji pomnika wojennego w Minkowskich. W pomoc włączyli się także Członkowie Bundesheimatgruppe des Kreises Namslau/Schlesien — Namslauer Heimatfreunde e.V., którzy zamieścili w „Namslauer Heimatruf” prośbę do czytelników z apelem o pomoc w odnalezieniu zdjęcia pomnika wojennego z Gręboszowa. Pomimo że ostatecznie nikt nie nadesłał zdjęcia, dostrzegalne jest spore zaangażowanie ze strony tego środowiska. Apel znaleźć można w: Suchanzeige. 2023. Wszystkim wymienionym w tym miejscu osobom, oraz innym, którzy także przyczynili się do ustalenia historii lokalnych upamiętnień — składamy podziękowania.

¹⁶ Ćwiek-Rogalska K. 2017, s. 195.

¹⁷ Z przyczyn oczywistych ograniczamy się jedynie do podania ogólnych informacji, które pozwalają zobrażać opisywaną problematykę.

¹⁸ Berlińska D. 1997.

¹⁹ M.in: Kosmala G. 2004; Kosmala G., Spallek W. 2005; Kosmala G. 2007.

²⁰ Kołodziejczyk K. 2015.

nie skatalogowano obiektów, co do których nie było pewności, czy są pomnikami wojennymi). Niemniej warto podejmować badania o zasięgu lokalnym, które z całą pewnością przyczynią się do pełniejszego poznania śląskiego dziedzictwa kultury materialnej.

Niniejszy artykuł ma uzupełnić dotychczasową lukę badawczą, ale ukazano w nim także powojenny stosunek do tzw. „trudnego dziedzictwa” (*difficult heritage*). Choć termin ten został wykorzystany w tytule niniejszego opracowania, warto wspomnieć o innych przydatnych pojęciach²¹. W prowadzonych przez nas badaniach bardzo istotna była refleksja nad „sprzecznym dziedzictwem” (*dissonant heritage*) w rozumieniu Johna E. Tunbridge’a i Gregory’ego J. Ashworth’a, w związku z dostrzeżeniem skomplikowanego charakteru upamiętnień²². „Trudne dziedzictwo” rozumiemy natomiast zgodnie z klasyczną definicją wypracowaną przez Sharon Macdonald jako „przeszłość, która jest uznawana za znaczącą w teraźniejszości, ale która jest również kwestionowana i niezręczna dla publicznego pojednania z pozytywną, potwierdzającą siebie współczesną tożsamością”²³. Istotnym elementem było włączenie do refleksji naukowej pojęcia „rywalizacji pamięci” (*competition of memories*), co pozwoliło na lepsze zrozumienie komemoratywnego recyklingu na badanym obszarze²⁴. Stanowiący aneks katalog pomników i innych form upamiętnienia poległych w I wojnie światowej na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego natomiast nie jest zbiorem zamkniętym, ale bezsprzecznie najpełniejszym, jaki dotychczas ukazał się drukiem dla badanego regionu²⁵.

II. Formy upamiętnień

Użyty w tytule termin „wspólnota pamięci” to zgodnie z definicją wypracowaną przez Maurice’a Halbwachsa „realna, żywa grupa społeczna, która została połączona na skutek wspólnego doświadczenia przeszłości, a tym samym ma i kultuwyje własne jej obrazy wartościowane we właściwy tylko sobie sposób”²⁶. Nie ulega wątpliwości, że śląskie społeczności lokalne zostały połączone doświadczeniem utraty oraz żałoby, a materialna forma komemoracji była jej owocem. Upamiętnienie nierozzerwalnie wiązało się z miejscami pamięci, będącymi zinstytucjonalizowanymi formami zbiorowych wspomnień przeszłości. W ujęciu Pierre’a Nory — prekursora badań nad tą problematyką: „społeczności [...] składają [w tych miejscach — przyp. aut.] swoje wspomnienia lub uważają je za nieodłączną część swojej osobowości”²⁷. Miejscami pamięci dla dawnej społeczności zamieszkującej badany obszar były właśnie upamiętnienia ofiar I wojny światowej. Poległych należało upamiętnić godnie — komemoracja miała zwykle patetyczny charakter i patriotyczną wymowę. Najczęściej na monumentach umieszczano standardową inskrypcję *Unsere gefallenen Helden (naszym poległym bohaterom)* lub *Mit Gott für Vaterland und König*²⁸ *gefallenen Helden (Bohaterom poległym z Bogiem za*

²¹ Np. K. Ćwiek-Rogalska oprócz „trudnego dziedzictwa” i „sprzecznego dziedzictwa” przywołuje także inne określenia — „mroczne dziedzictwo” (*dark heritage*) i „bolesne” lub „wstydlive dziedzictwo” (*painful lub shameful heritage*); Ćwiek-Rogalska K. 2019, s. 162.

²² Tunbridge J.E., Ashworth G.J. 1996.

²³ Macdonald S. 2009, s. 1.

²⁴ Ćwiek-Rogalska K. 2020.

²⁵ Ze względu na najpokaźniejszy zasób źródłowy najdokładniejszy (w rozumieniu liczby odnalezionych lub potwierdzonych źródłowo obiektów) jest katalog upamiętnień z obszaru powiatu namysłowskiego.

²⁶ Halbwachs M. 2008, s. 225.

²⁷ Szpociński A. 2008, s. 12.

²⁸ Była to wariacja pruskiego motta „Mit Gott für Vaterland und König” używanego przez żołnierzy ruszających do ataku. Widniała ona także na Krzyżu Landwery (niem. *Landwehrkreuz*) ustanowionym przez Fryderyka Wilhelma III w 1813 r.; zob. Escher G. von. 1870, s. 57. W Republice Weimarskiej czasem niechętnie patrzo no na tę i inne inskrypcje, które posiadały monarchistyczne konotacje, „krzywdzące osoby o poglądach republikańskich”; zob. AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13114, k. 214.

króla i ojczyznę). Na wsiach miejsca pamięci były zakładane zwykle w ramach inicjatyw oddolnych, nierzadko pomysłodawcami byli członkowie lokalnych stowarzyszeń wojskowych (niem. *Kriegervereine*)²⁹, a mieszkańcy sami zbierali pieniądze³⁰ i zamawiali pomniki oraz tablice u miejscowych kamieniarzy. Zdarzało się jednak, że upamiętnienia powstawały przy ingerencji władz. Taka sytuacja miała miejsce np. w pobliskiej Brynicy i Luboszycach (pow. opolski) — jednak obie wsie znajdują się poza przyjętym obszarem badawczym³¹. Jeśli chodzi o interesujący nas rejon, to dużą popularnością cieszył się namysłowski warsztat Hansa Wichmanna, w którym w latach dwudziestych XX w. na pewno nie narzekano na brak zleceń. To właśnie spod jego dłuta wyszedł szereg monumentów, o których przyjdzie jeszcze nam pisać.

Ze względu na spontaniczne i oddolne działania wiele pomników nie miało walorów artystycznych. Ten stan utrzymywał się, szczególnie w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w., pomimo że już od 1916 r. we Wrocławiu funkcjonowała Śląska Prowincjonalna Instytucja Doradcza Upamiętnienia Wojny³² (niem. *Schlesische Provinzial Beratungsstelle für Kriegerehrung*)³³ — zwana dalej ŚPIDUW, która opiniowała projekty poszczególnych pomników, często zgłaszając listę niezbędnych poprawek. Opinie te obligowały prezydentów rejencji do wystawiania decyzji, a policję budowlaną (niem. *Baupolizei*), którą z czasem włączono w procedury urzędowe związane z upamiętnieniami, do wydawania pozwoleń na budowę. We wspomnianym procesie uczestniczyli także landraci, którzy wystawiali zgody na zorganizowanie ceremonii poświęcenia (odsłonięcia) pomników³⁴. Wszystkie wyżej wymienione urzędy współpracowały ze sobą, ponieważ pomniki wojenne uważano za obiekty publiczne³⁵. Zdarzało się, że lokalne społeczności nie dostosowywały się do obligatoryjnych zaleceń, co związane było ze złą komunikacją pomiędzy urzędami lub złą wolą ze strony społeczności, w ramach których powstawało dane upamiętnienie. Dla przykładu — projekt pomnika wojennego w Krasowicach (gm. Namysłów) zgodnie z powszechną praktyką został przesłany z końcem lata 1924 r. za pośrednictwem oleśnickiej landratury (wieś leżała bowiem wówczas na terenie pow. oleśnickiego) do prezydenta rejencji wrocławskiej celem zatwierdzenia. Przez długie tygodnie nie nadchodziła odpowiedź (jak tłumaczyła się ŚPIDUW, była to wina kamieniarza, który nie podpisał szkicu). W międzyczasie miejscowa społeczność wysłała zapytanie do landratury w Oleśnicy w sprawie organizacji uroczystości odsłonięcia pomnika i otrzymała zgodę. Pomnik chciano ukończyć jeszcze przed nadejściem zimy, dlatego odsłonięcia dokonano 5 października 1924 r. Instrukcje autorstwa architektów ŚPIDUW nadeszły do sołtysa Krasowic w dniu następnym — 6 października 1924 r. (po ok. 6 tyg.)³⁶.

²⁹ Należy pamiętać, że w 1938 r. zgłaszano wszystkie tego typu organizacje, poza Narodowo-socjalistyczną Organizacją Pomocy Ofiarom Wojny (niem. *Nationalsozialistische Kriegsofferversorgung*, NSKOV), przymusowo włączając je do Narodowo-socjalistycznego Związku Wojskowego Rzeszy (niem. *Nationalsozialistische Reichskriegerbund*); zob. więcej Nimmergut J. 2012, s. 272.

³⁰ Jasno to wynika z dokumentacji opolskiej landratury. Pomimo nacisków władz na stawianie monumentów nie oferowały one żadnej formy dotacji; AP Opole, SP, Militaria, sygn. 1853, k. 11–15.

³¹ AP Opole, SP, Militaria, sygn. 1853, k. 11, 13.

³² Tłumaczenie przyjęte za: Nowosielska-Sobel J. 2013, s. 434–436.

³³ W 1916 r. na mocy rozporządzenia pruskiego Ministra Kultury i Oświaty (niem. *Kultusministerium*) powołano Państwową Instytucję Doradczą Upamiętnienia Wojny (niem. *Staatliche Beratungsstelle für Kriegerehrungen*) z siedzibą w Berlinie, natomiast we wszystkich ówczesnych pruskich prowincjach Prowincjonalne Instytucje Doradcze Upamiętnienia Wojny, które działały przy naczelnych prezydiach pruskich prowincji. W 1919 r. dawna prowincja śląska podzielona została na prowincje dolnośląską i górnośląską, jednak do momentu utworzenia Prowincjonalnej Instytucji Doradczej Upamiętnienia Wojny przy Naczelnym Prezydium Prowincji Górnośląskiej w Opolu (1926 r.) cały obszar dawnej prowincji śląskiej podlegał pod Śląską Instytucję Doradczą Upamiętnienia Wojny we Wrocławiu. Zob. Kriegergräber. 1917, s. 52–53; por. Berlińska D. 1997, s. 346–347.

³⁴ Było tak m.in. w przypadku pomnika w Ligotce.

³⁵ Erbe J. 1926, s. 23.

³⁶ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 58, 69.

Prezydent rejencji stał na stanowisku, że pomimo zamieszkania społeczności Krasowic i Lubskiej (pomnik ten bowiem upamiętniał poległych z obu tych miejscowości) powinny jak najszybciej zebrać pieniądze i skorygować obecny albo wznieść nowy monument, spełniający standardy³⁷. Sołtys Krasowic uważał natomiast, że pieniędzy póki co nie ma i mieć nie będzie, gdyż budowa obiektu wiązała się z zaciągnięciem sporego długu, a pomnika wojennego nie rozbierze, ani nie przebuduje, gdyż jest „najładniejszy w okolicy”³⁸. Mimo to urzędnicy jeszcze do pierwszego kwartału 1926 r. próbowali negocjować ze społecznością, konsekwentnie domagając się korekty niezalegalizowanej wciąż samowoli budowlanej³⁹. Z dokumentów nie wynika jednak, jak sprawa ta ostatecznie się potoczyła. Równie ciekawy jest przypadek pomnika wojennego w Ligołce (gm. Namysłów) — prezydent rejencji zanegował tam zaproponowany napis odwołujący się do tradycji monarchicznej ze względu na jego wykluczający osoby o poglądach republikańskich charakter. Poprosił społeczność Ligołki o to, aby rozważyła zmianę i zastrzegł, że pomimo uzyskania pozwolenia od policji budowlanej on sam nie wyraża zgody na powstanie pomnika w takim kształcie⁴⁰. Prowincjonalne Instytucje Doradcze Upamiętnienia Wojny oprócz wydawania opinii wskazywały także na założenia wzorcowe, które warto było powielać⁴¹.

Na Śląsku działała też Komisja Upamiętniania Wojny (niem. *Ausschuss für Kriegerehrung*), komórka Śląskiego Związku Ochrony Stron Ojczystych (niem. *Schlesischen Bund für Heimatschutz*)⁴², i pomimo że nie miała ona takich kompetencji co ŚPIDUW, obie instytucje ściśle ze sobą współpracowały⁴³. Związkowej komisji także zależało, żeby upamiętnienia miały charakter profesjonalny i posiadały określoną wymowę oraz walory artystyczne. Oferowała ona pomoc w stworzeniu lub poprawieniu projektów i jednocześnie apelowała, aby w razie braku wystarczających funduszy zaniechać budowy pomników i ograniczyć się jedynie do ufundowania tablic⁴⁴. Początkowo chętnie korzystano z pomocy Komisji Upamiętniania Wojny, jednak stan ten nie trwał długo. Na pierwszą połowę lat dwudziestych XX w. przypada apogeum amatorskiej „pomnikozji”⁴⁵. Sytuacja musiała być poważna, skoro w tym czasie kilkakrotnie rozważano rozwiązanie komisji⁴⁶. Działo się tak, ponieważ wytyczne wspomnianego gremium nie miały żadnej mocy sprawczej i nie obligowały do konkretnych działań. Z tego względu członkowie Komisji Upamiętniania Wojny postulowali włączenie policji budowlanej do procedowania dokumentacji i zezwoleń związanych z upamiętnieniami wojennymi⁴⁷.

Prowizoryczne upamiętnienie poległych w niektórych wspólnotach miało miejsce już w czasie trwania I wojny światowej (najwcześniejsze zaobserwowane formy pochodzą z 1915 r.). Wtedy też zaczęły pojawiać się pierwsze plakaty komemoratywne (niem. *Gedenkblätter*)⁴⁸.

³⁷ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 69.

³⁸ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 62, 63.

³⁹ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 77, 78.

⁴⁰ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13114, k. 214.

⁴¹ Berlińska D. 1997, s. 347.

⁴² Nowosielska-Sobel J. 2013, s. 434.

⁴³ W 1926 r. Johannes Erbe — dyrektor ŚPIDUW i jednocześnie sekretarz Komisji Upamiętniania Wojny — określił tą pierwszą mianem „grupy roboczej” tej drugiej. Ponadto wiele osób pracowało w ramach swoistej unii personalnej w obu instytucjach; zob. Erbe J. 1926, s. 23.

⁴⁴ Nowosielska-Sobel J. 2013, s. 435.

⁴⁵ Termin został ukuty dla podkreślenia faktu, iż „epidemię” dziewiętnastowiecznej „pomnikomanii” zastąpiła nowa, poważniejsza „jednostka chorobowa”.

⁴⁶ Erbe J. 1926, s. 23; por. Nowosielska-Sobel J. 2013, s. 435.

⁴⁷ Zob. Nowosielska-Sobel J. 2013, s. 436. Z przeprowadzonej przez nas kwerendy wynika, że policja budowlana uczestniczyła we wskazanych postępowaniach administracyjnych nie później niż od 1924 r.

⁴⁸ Przykładem mogą być plakaty dystrybuowane przez namysłowską księgarnię Oskara Opitz; zob. Zwei Gedenkblätter. 1915.

W planach były jednak także bardziej trwałe formy upamiętnienia — na zapytanie Komisji Opieki nad Cmentarzami (niem. *Ausschuss für Friedhofspflege*), komórki Śląskiego Związku Ochrony Stron Ojczystych (niem. *Schlesischen Bund für Heimatschutz*), z 22 marca 1916 r., czy na terenie Namysłowa znajdują się już kwatery wojenne lub pomniki upamiętniające poległych tudzież jest planowane ich utworzenie, ówczesny burmistrz Namysłowa Richard Schulz w odpowiedzi z dnia 10 kwietnia 1916 r. stwierdził, że po zakończeniu działań zbrojnych w planach jest wzniesienie na terenie miasta pomnika upamiętniającego poległych, a miejscowa parafia ewangelicka ma zamiar stworzyć kwaterę wojenną⁴⁹. Po zakończeniu wojny w niektórych częściach Śląska stawianie pomników czy tablic było opóźnione, przede wszystkim ze względu na hiperinflację (która dotknęła zresztą całe Niemcy), przez co zbiórki pieniędzy błyskawicznie tracących na wartości były znacznie utrudnione⁵⁰. Istotnym czynnikiem była niepewność o przyszłą przynależność państwową tej części Śląska, wywołana m.in. przez plebiscyt i powstania śląskie⁵¹. Co prawda na omawianym obszarze nie toczyły się bezpośrednie walki, ale nie ulega wątpliwości, że część mieszkańców także brała udział w starciach⁵². Wymienione wyżej czynniki powodowały utrzymujące się poczucie niepewności i zagrożenia, które nie sprzyjało podejmowaniu inicjatyw upamiętnienia poległych w pierwszych latach po zakończeniu I wojny światowej. Niektóre wspólnoty, szczególnie zasobne, potrafiły sobie radzić z problemami finansowymi. Dla przykładu pastor Robert Suchner zamówił do Kościoła Księżnej Zofii w Pokoju dwie tablice wojenne. Jeszcze w październiku 1921 r. koszt wykonania jednej bogato zdobionej drewnianej płyty wyceniano na 2000–2500 marek, a w sierpniu 1922 r. ceny skoczyły już do 18 000 marek za sztukę. Pomimo to miejscowa wspólnota ewangelicka nie zrezygnowała z zakupu, decydując się na uboższe wersje tablic⁵³. W Kamiennej i Ligołce (gm. Namysłów) w celu zaoszczędzenia pieniędzy postumenty pomników wykonano nie z kamienia, a z betonu. Z takimi dylematami nie borykały się raczej społeczności miejskie — monumentalny pomnik w siedmiotysięcznym wówczas Namysłowie powstał dzięki ofiarności społeczności całego powiatu. Kwestowano m.in. podczas koncertów, festynów i innych wydarzeń odbywających się w mieście. W szczytowym punkcie hiperinflacji przyjmowano także datki w postaci zboża⁵⁴.

Pomniki najczęściej wystawiano w centralnych miejscach wsi — na placach, w pobliżu kościoła, na rozdrożach czy cmentarzach. W przypadku miast stosowano podobne zasady — wspomniane formy upamiętnień można było także znaleźć na skwerach, parkach, bulwarach czy placach, często powstawały w ramach lokalnych wspólnot wyznaniowych, pracowniczych, szkolnych i innych (np. różnego rodzaju stowarzyszeń)⁵⁵.

Na badanym obszarze występowały rozmaite formy upamiętnienia poległych w trakcie I wojny światowej. Były to:

— przede wszystkim klasyczne pomniki — najczęściej kamienne stele i obeliski, które nierzadko umieszczone były na schodkowym postumencie;

— tablice — kamienne i drewniane, z nazwiskami poległych, które umieszczano np. na murach kościelnych lub wewnątrz kościołów. Było to swego rodzaju kontynuowanie tradycji — już po tzw. wojnie nieszczęśliwej (1806–1807) i wojnie wyzwoleniczej (1813–1814/1815) wieszano w kościołach drewniane tablice z nazwiskami poległych⁵⁶. Miało to także związek

⁴⁹ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1207, k. 137.

⁵⁰ Berlińska D. 1997, s. 345.

⁵¹ Berlińska D. 1997, s. 345.

⁵² Co ciekawe, na pomniku w Brzegu, który postawiono w 1928 r., zamieszczono nazwiska Niemców poległych w czasie powstań śląskich.

⁵³ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1207, k. 5–9, 43–44.

⁵⁴ Ehrendenkmal. 1922, s. 3.

⁵⁵ Erbe J. 1926, s. 23.

⁵⁶ Kuprjaniuk S. 2023, s. 5.

z zaleceniami wydawanymi przez instytucje doradcze. Często płyty z nazwiskami poległych były jedynie rozwiązaniem tymczasowym. Dla przykładu we wsiach Tarnowiec (gm. Lubsza), Pokój i Złotogłowie (gm. Nysa) funkcjonowały równolegle tablice z nazwiskami poległych oraz pomniki (na których również były wypisane nazwiska). W innych miejscowościach, takich jak Kopice (gm. Grodków), Goworowice (gm. Kamiennik), Hajduki Nyskie (gm. Nysa), Prusinowice (gm. Pakosławice), w obrębie kościołów znajdowały się (bądź znajdują się nadal) jedynie tablice z nazwiskami poległych.

Innymi formami upamiętnienia poległych na przebadanym terenie były:

- dzwonnice (wieże) pamięci (Stroszowice [gm. Lewin Brzeski], Szadurczyce [gm. Łąbinowice], Morów [gm. Nysa], Frączków [przysiółek wsi Goszowice, gm. Pakosławice]);

- izby (sale) pamięci — te mieściły się często wewnątrz samych dzwonnicy. W Nysie pod koniec lat dwudziestych XX w. na parterze wieży ciśnień urządzono salę pamięci, w której znajdowały się tablice z nazwiskami ponad 800 mieszkańców miasta poległych w I wojnie światowej;

- kaplice poległych w kościołach — np. w kościele św. Mikołaja w Brzegu;

- nagrobki symboliczne poległych (dwa zachowały się w Budzieszowicach, gm. Łąbinowice), krzyż pamięci (zachowany w Drogoszowie [gm. Łąbinowice]);

- kamienie pamiątkowe — m.in. w Jastrzębiu (gm. Namysłów);

- gaje poległych — w ramach pomników m.in. w Brzegu (I), Namysławie (I) czy Woskowicach Małych (gm. Namysłów);

- krąg pamięci w Krzyżowicach (gm. Olszanka) — złożony z kamieni z nazwiskami poszczególnych poległych i nasadzeń — jest to swoisty wariant gaju poległych;

- figura Najświętszej Maryi Panny Królowej Pokoju w Kępnicy (gm. Nysa);

- inne, niesklasyfikowane powyżej miejsca pamięci — jak np. w Woskowicach Górnych (gm. Domaszowice), gdzie przed wejściem na miejscowy cmentarz znajdował się kamień z inskrypcją oraz dwa rzędy symbolicznych mogił, upamiętniających łącznie 20 poległych.

Znane są nam także inne formy upamiętnienia ofiar I wojny światowej — m.in. w postaci witraży⁵⁷ czy ruchomego wyposażenia w kościołach (np. żyrandoli — na których umieszczano tabliczki z nazwiskami⁵⁸ — czy chociażby dzwonów⁵⁹), tych jednak na terenie badanego obszaru nie stwierdzono⁶⁰.

Wyróżnione formy upamiętnień miały kreować pamięć narodową. Minorowe nastroje po klęsce w krótkim czasie przerodziły się w rewanżyzm i emocjonalny stosunek do przeżyć wojennych do tego stopnia, że polegli byli nierzadko zestawiani z męczennikami za wiarę chrześcijańską⁶¹. Czynnikiem ten był, obok ludzkiej tragedii spowodowanej utratą bliskich, głównym motorem napędowym powszechności i masowości dedykowanych im komemoracji. Pomniki i inne formy upamiętnienia były także formą politycznego kultu zmarłych⁶². Pamięć o bohaterach miała być trwała, wyryta w kamieniu, a żałoba winna mieć formę podniosłej zadumy — oplakiwano młodych

⁵⁷ Ma to związek z faktem, że witraże stanowiły jedynie skromną część upamiętnień na terenie całej Rzeszy Niemieckiej. W powiecie słupskim odnaleziono tylko jeden witraż, a na Warmii udało się skatalogować wyłącznie trzy zachowane tego typu formy upamiętnień; zob. Machura W. 2011, s. 17–18; Łaborewicz I., Szajda M. 2018, s. 111–112; Kuprjaniuk S. 2023, s. 59, 126–127, 218, 290–291. Witraże cieszyły się większą popularnością na terenie Wielkiej Brytanii. Na temat ich funkcji zob. szerzej Goebel S. 2007, s. 57–59, 93, 115.

⁵⁸ Kuprjaniuk S. 2023, s. 61, 188, 235–236.

⁵⁹ Kuprjaniuk S. 2023, s. 61.

⁶⁰ Jedynie w kościele pw. św. Michała Archaniola w Michalicach (gm. Namysłów) znajduje się osiemnastowieczna figura św. Sebastiana, na podstawie której w 1937 r. umieszczono nazwiska poległych parafian; zob. Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 117.

⁶¹ Berlińska D. 1997, s. 344.

⁶² Zob. Nijakowski L.M., Szeliga J. 2005, s. 79.

mężczyzn i usilnie wierzono, że ich krwawa ofiara nie poszła na marne. Komemoracja poległych w formie jaką ostatecznie przybrała po I wojnie światowej była także odpowiedzią na społeczne „zapotrzebowanie” uczczenia zmarłych, których ciała spoczywały najczęściej na cmentarzach wojennych znacznie oddalonych od ich rodzinnych stron, nierzadko w bezimiennych grobach⁶³. Mamy tu więc do czynienia z czysto ludzkim aspektem tęsknoty połączonym z niemożnością odwiedzin mogiły bliskiej osoby — miejsca upamiętnień pełniły zatem funkcję protezy miejsca spoczynku, a także dodatkowo podkreślały heroizm poległych.

Czasem komemoracja miała wyraźne martyrologiczną wymowę. Przykładem może być niezachowany pomnik ze Strzelec (gm. Domaszowice), zwieńczony figurą konającego żołnierza. Miał on przypominać o konsekwencjach, które niesie ze sobą wojna. Jego kontekst rozszerzało dodatkowo ustawienie go zaraz obok kolumny zwieńczonej orłem, upamiętniającej zwycięstwo w pruskich wojnach zjednoczeniowych — zgodnie z obowiązującymi wówczas zaleceniami władz⁶⁴. Dysonans, jaki zachodził pomiędzy stojącymi obok siebie obiektami, był widoczny gołym okiem, ponieważ zestawiono pomnik chwały z „mauzoleum” cierpienia. Z analizy wizerunków i motywów umieszczanych na upamiętnieniach wynika, że raczej unikano tych, które miały martyrologiczne konotacje — monument ze Strzelec należał zatem do tych nieczęsto spotykanych⁶⁵.

Powiat nyski zamieszkiwała głównie ludność katolicka. Widać tutaj pewną zależność pomiędzy wyznaniem a symboliką towarzyszącą upamiętnieniu poległych. Pomniki z obszaru powiatów brzeskiego i namysłowskiego miały przeważnie świecki charakter⁶⁶ — cechowała je obecność elementów o konotacji patriotycznej lub militarnej. Na pomnikach częściej umieszczano czarne orły, niemieckie hełmy [pot. *Stahlhelmy*] i krzyże żelazne. W powiecie nyskim (szczególnie na wsiach) dominowała zaś symbolika religijna, nierzadko wystawiano je na placach przykościelnych. Ponadto powiat ten cechuje wyższy odsetek pomników zachowanych dobrze lub choć częściowo⁶⁷ i miejsc upamiętnienia ofiar I wojny światowej (znajduje się tam ponad połowa wszystkich skatalogowanych przez nas obiektów, przy czym w powiecie namysłowskim jest to ponad 1/3, a w brzeskim odsetek ten stanowi ok. 25%⁶⁸).

Należy wyodrębnić trzy etapy, w jakich na omawianym obszarze (a także w pozostałych częściach Śląska i Niemiec) powstawały formy upamiętnień poległych w czasie I wojny światowej. Pierwszy z nich przypadał na czas trwania wojny oraz pierwsze lata po jej zakończeniu (1914–1922). Jeszcze w czasie walk pojawiały się upamiętnienia w postaci wspomnianych już druków ulotnych, a w kościołach, katolickich i protestanckich, celebrowane były msze i nabożeństwa żałobne. Po raz pierwszy planowano wówczas wznoszenie pomników wojennych⁶⁹, zdarzało się nawet, że monumenty i inne formy upamiętnień były odsłaniane jeszcze w czasie wojny (na przebadanym terenie nie stwierdzono jednak obiektów, które pojawiły się przed 11 listopada 1918 r., choć są one znane z innych obszarów⁷⁰). Po zakończeniu działań zbrojnych,

⁶³ Niemcy w dwudziestolecie międzywojennym szacowali, że aż 90% ich rodaków poległych w czasie I wojny światowej spoczywała poza „Heimatem”; zob. Kriegergrab. 1932.

⁶⁴ Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 32.

⁶⁵ Berlińska D. 1997, s. 346.

⁶⁶ Choć w ich poświęceniu uczestniczyli często, szczególnie przed 1933 r., także duchowni — zarówno katolicy, jak i ewangelicy.

⁶⁷ Biorąc pod uwagę także te zniszczone i przekształcone.

⁶⁸ Biorąc pod uwagę wszystkie skatalogowane (tj. istniejące i nieistniejące) pomniki z poszczególnych powiatów.

⁶⁹ Dla przykładu pomysł budowy pomnika wojennego w Namysłowie pojawił się najpóźniej w kwietniu 1916 r., a sam monument odsłonięto dopiero w sierpniu 1927 r.; AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1207, k. 137.

⁷⁰ Na przykład w kościele pw. św. Macieja Apostoła i Najdroższej Krwi Chrystusa w Bisztynku na Warmii zachował się witraż z 1917 r. upamiętniający poległych żołnierzy na trwającej wówczas wojnie, natomiast w położonym w Nadrenii-Północnej Westfalii mieście Bielefeld pomnik wojenny na rynku odsłonięto już w 1915 r.; zob. Kruse K., Kruse W. 1994, s. 105; Kuprijaniuk S. 2023, s. 126–127.

na początku lat dwudziestych XX w., w świątyniach (głównie protestanckich) coraz częściej montowano drewniane tablice wojenne wieszane najczęściej obok starszych — upamiętniających poległych w wojnie nieszcześnie (1806–1807), wyzwolenczej (1813–1814/1815) oraz podczas wojen zjednoczeniowych (1864, 1866, 1870–1871). Wznoszone były także pierwsze pomniki wojenne, nierzadko — zgodnie z zaleceniami władz — ustawiane obok starszych monumentów poświęconych poległym w wojnach wyzwolenczych⁷¹. Pierwsza celebracja Dnia Żałoby Narodowej po poległych w czasie wojny światowej (niem. *Volkstrauertag für die im Weltkriege Gefallenen*), która miała miejsce w 1922 r. w Reichstagu⁷², rozpoczęła narodowy kult poległych i zbiegła się z drugą fazą upamiętnień. Na początku lat dwudziestych XX w. pojawiały się zachęty władz lokalnych, którym zależało na upamiętnianiu poległych⁷³. Pomniki wojenne stawiano wówczas w wielu miejscach, jednak zjawisko ewidentnie wyhamowało u progu lat trzydziestych. Pomimo Wielkiego Kryzysu decydujące nie były czynniki finansowe, a pojawiające się spory, chociażby o charakterze ideologicznym (przykładem może być pomnik w Ligotce, gm. Namysłów, omówiony w dalszej części artykułu). Znamiennym jest fakt, że pomimo starań *Volkstrauertag* nigdy w czasie trwania Republiki Weimarskiej nie został uznany oficjalnym świętem państwowym⁷⁴, a problematycznym okazało się nawet wyznaczenie stałej daty uroczystości⁷⁵. Trzeci etap rozpoczął się po przejęciu władzy przez NSDAP, nastąpił wówczas renesans stawiania pomników⁷⁶. W 1934 r. *Volkstrauertag* został przemianowany na *Heldengedenktag* (Dzień Pamięci Bohaterów) i stał się oficjalnym świętem państwowym (obchodzonym cyklicznie w drugą niedzielę Wielkiego Postu)⁷⁷. Święto zostało ponadto odarte ze swojej republikańskiej żałobnej wymowy. Nowy kult poległych stał się istotnym składnikiem propagandy hitlerowskich Niemiec — w 1936 r. celebrowano go dzień po remilitaryzacji Nadrenii, w 1938 r. dzień po Anschlussie Austrii, a w 1939 r. trzy dni po zajęciu Czechosłowacji⁷⁸. W III Rzeszy lokalne władze zaczęły naciskać na społeczności (przede wszystkim mniejsze wioski), w których do lat trzydziestych XX w. nie pojawiły się pomniki wojenne. Trafnie obrazuje to wykaz miejscowości dawnego powiatu opolskiego (Kreis Oppeln) oraz zachowana korespondencja landratury opolskiej z sołtysami poszczególnych miejscowości, której treść będzie jeszcze omawiana w dalszej części artykułu.

Spośród wszystkich miejsc pamięci i upamiętnień poległych w czasie I wojny światowej dominującą rolę odgrywały pomniki. To właśnie przy nich lokalna społeczność gromadziła się przy okazji różnych uroczystości. Przy monumentach odbywały się obchody m.in. kolejnych *Volkstrauertag*. Dla przykładu w Pokoju takie uroczystości miały miejsce co roku, gromadząc zawsze licznych uczestników⁷⁹. Po dojściu Hitlera do władzy pod pomnikiem na namysłowskiej

⁷¹ Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 32.

⁷² Od 1925 r. *Volkstrauertag* celebrowano w całym Niemczech; zob. Peterson T.P. 1998, s. 12.

⁷³ Łaborewicz I., Szajda M. 2018, s. 40.

⁷⁴ Pomimo usilnych starań Niemieckiej Komisji Grobów Wojennych (niem. *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*).

⁷⁵ Peterson T.P. 1998, s. 12.

⁷⁶ Z tego okresu pochodziły chociażby monumenty z Korfantowa, Włochów, Woskowic Górnych (gm. Domaszowice), Lasocic (gm. Łąbinowice), Łączan Michalic (gm. Namysłów) i Miejsca (gm. Świerczów). Nazistowski charakter samego obiektu tudzież uroczystości odsłonięcia — bądź poświęcenia — stwierdzono w przypadku trzech pierwszych obiektów, pozostałe raczej ideowo nie różniły się od pomników wojennych powstałych w latach dwudziestych XX w. Jak konstatuje Wacław Machura, a za nim Stanisław Kuprjaniuk — pomniki i inne formy upamiętnień poległych w I wojnie światowej, powstałe w latach trzydziestych, były nierzadko zatrute ideologią; zob. Machura W. 2011, s. 27; Kuprjaniuk S. 2023, s. 43.

⁷⁷ Peterson T.P. 1998, s. 21.

⁷⁸ Peterson T.P. 1998, s. 23.

⁷⁹ Gedenkfeier. 1925; *Volkstrauertag*. 1926; *Volkstrauertag*. 1928a; *Volkstrauertag*. 1928b; *Volkstrauertag*. 1932; *Heldenehrung*. 1933.

wyspie hucznie świętowano rok w rok *Heldengedenktage*, czcąc pamięć poległych w I wojnie światowej, a także „bojowników o III Rzeszę”⁸⁰. Wystawiano na cały dzień żołnierską wartę honorową, również w czasie II wojny światowej⁸¹. Zdarzało się, że także w trakcie II wojny światowej, po tym jak do danej miejscowości dotarła informacja o śmierci kolejnego żołnierza, mieszkańcy gromadzili się pod pomnikiem, by oddać hołd zmarłemu. Było tak m.in. w Gręboszowie (gm. Domaszowice), gdzie przy monumencie przy każdej takiej okazji odgrywano na fletach pieśń *Ich hatt' einen Kameraden* („Miałem towarzysza”)⁸².

Miejsca pamięci nierzadko były modyfikowane jeszcze przez samych Niemców, którzy na pomnikach poświęconych ofiarom wojen zjednoczeniowych (1864, 1866, 1870–1871) montowali tabliczki upamiętniające ofiary I wojny światowej (jak np. w Łosiowie, gm. Lewin Brzeski). Nie jest to specyfika charakterystyczna dla badanego regionu, już bowiem od 1919 r. władze centralne zachęcały do „uzupełniania” monumentów⁸³. Po dojściu NSDAP do władzy w Niemczech w obrębie upamiętnień często pojawiała się symbolika nazistowska. Przy różnych okazjach przy miejscach pamięci ustawiano sztandary i maszty, na których powiewały flagi ze swastyką. Na pomniku, który znajdował się na rynku w Korfantowie, swastyka umieszczona została na stałe (prawdopodobnie został on wybudowany po 1933 r.). W trakcie II wojny światowej i po 1945 r. (ale jeszcze przed wysiedleniem Niemców) zdarzały się przypadki budowy prostych upamiętnień ofiar II wojny światowej, które wkomponowywane były w „monumenty Wielkiej Wojny”. W Mesznie (gm. Otmuchów) przy takim obiekcie pochowano żołnierzy niemieckich poległych w toczonych nieopodal starciach. Ciekawym przykładem były drewniane tabliczki z nazwiskami żołnierzy, którzy zginęli na frontach w latach 1939–1945. Znajdowały się one np. przy pomniku w Piotrowicach Nyskich (gm. Otmuchów)⁸⁴.

W każdym z trzech przebadanych powiatów co najmniej jedna forma upamiętnienia znajdowała się w ok. 40–60% miejscowości każdego powiatu (biorąc pod uwagę obecne granice administracyjne). W kwestii odnalezionych (zarówno zachowanych, niezachowanych oraz przekształconych) form komemoracji — w powiecie brzeskim upamiętnienia poległych stwierdzono w 39 miejscowościach (38%), w namysłowskim w 47 (59%), natomiast w nyskim w 70 (44%)⁸⁵. Dysproporcje te wynikają z bogatej bazy źródłowej jaką dysponujemy dla powiatu namysłowskiego (archiwalia oraz przedwojenne opracowania niemieckie⁸⁶), jest jednak bardzo prawdopodobne, że na terenie powiatów brzeskiego i nyskiego w podobnej procentowo liczbie miejscowości znajdowało się przynajmniej jedno upamiętnienie poległych na frontach I wojny światowej. Podczas kwerendy w Archiwach Państwowych we Wrocławiu i Opolu odnaleziona została dokumentacja dla dwóch pomników z obszaru powiatu brzeskiego i dziewiętnastu z terenu powiatu namysłowskiego⁸⁷. Można zatem stwierdzić, że komemoracja poległych na badanym obszarze (i zapewne na terenie całego niemieckiego Śląska) stanowiła istotny element krajobrazu kulturowego co najmniej w co drugiej, a przypuszczalnie w większości miejscowości. Przesadna jednak byłaby konstatacja, że upamiętnienie miało

⁸⁰ Heldengedächtnisfeier. 1934.

⁸¹ Heldengedenktage. 1938; Heldenehrung. 1940.

⁸² Pod batutą miejscowego nauczyciela Schreibera; zob. <http://www.namslau-schlesien.de/grambschuetzla.htm> (dostęp 13.12.2023).

⁸³ Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 32.

⁸⁴ http://www.denkmalprojekt.org/2010/peterwitz_wk1_os.htm (dostęp 7.12.2023).

⁸⁵ Licząc także pomniki we Frączkowie (przysiółku wsi Goszowice) i w nieistniejących już wsiach Brzezina Polska oraz Kluczniaki.

⁸⁶ Bau- und Kunstdenkmäler. 1939.

⁸⁷ Licząc łącznie z dokumentacją pomnika w Krzywej Górze (gm. Pokój). Ówczesny sołtys miał zamiar postawić pomnik w 1937 r., jednak z powodu przeciągających się procedur najpewniej nigdy on nie powstał (tezę potwierdza wizja lokalna). Zob. AP Opole, SP, Militaria, sygn. 1853, k. 61.

miejsce w każdej wsi⁸⁸, o czym świadczy jeden z dokumentów urzędowych z 1936 r., wytworzony przez opolską landraturę⁸⁹. Na jego podstawie można stwierdzić, że najczęstsze przyczyny braku upamiętnienia w miejscowości to:

- postawienie pomnika upamiętniającego poległych z danej miejscowości w innej wsi (np. pomnik w Bukowie Śląskiej, gm. Namysłów, upamiętnia także mieszkańców pobliskiej wsi Iglowice);

- brak środków;

- niewielkie rozmiary wsi (w małych wsiach często społeczność nie była w stanie zgromadzić wystarczających środków, a nierzadko liczba poległych była na tyle mała, że decydowano się na prywatne formy upamiętnień, np. symboliczne mogiły; zdarzało się również, że w niewielkich wioskach funkcjonowała słabo rozwinięta wspólnota nieposiadająca cech społeczeństwa obywatelskiego);

- brak odpowiedniego i godnego miejsca (utrudniała to zwarta szeregowa zabudowa niektórych wsi) — przykładem takiej „niegodnej wsi” jest Kuźnia Domaradzka (gm. Pokój);

- przeciągające się procedury (najczęściej było to wynikiem braku akceptacji projektu).

Na podstawie szacunków można stwierdzić, że w sąsiednich (dolnośląskich) powiatach odsetek występujących form upamiętnień jest podobny. Należy przy tym pamiętać, że w większych wioskach mogły funkcjonować równolegle dwie ich formy. W miastach samych pomników wojennych (wraz z innymi obiektami komemoracji) było bardzo często, w zależności od wielkości danego ośrodka, od kilku do nawet kilkudziesięciu (w przypadku większych miast). W Brzegu i Namysłowie istniały minimum cztery różne miejsca pamięci, natomiast w Nysie minimum dziewięć⁹⁰. Miejsca te organizowano w ramach społeczności wiejskich, miejskich i osiedlowych, jednak sporą ich część stanowiły te, które ufundowane zostały przez wspólnoty parafialne. Katolicy i protestanci nierzadko upamiętniani byli oddzielnie, czego dobrym przykładem jest pomnik i mogiła poległych znajdująca się na cmentarzu parafialnym w Pokoju oraz tablice w kościele ewangelickim tamże. Jednocześnie we wspomnianej miejscowości istniał pomnik ku czci wszystkich mieszkańców Pokoju (katolików, ewangelików, a także wyznawców judaizmu) wzniesiony nieopodal Kościoła Księżnej Zofii⁹¹.

III. *Performatyka*

Nie mamy zachowanych zbyt wielu relacji czy zdjęć z uroczystości towarzyszących odsłonięciu pomników i innych form upamiętnień (rzadko kiedy były one relacjonowane przez prasę)⁹², wiemy jednak, że z pewnością należycie je celebrowano. Dla przykładu — w niedzielę 21 sierpnia 1927 r. odbyło się poświęcenie pomnika wojennego w Namysłowie. Tłum zgromadził się pod kościołem katolickim pw. św. św. Piotra i Pawła i przy akompaniamencie orkiestry na czele z pocztami sztandarowymi różnych organizacji i stowarzyszeń (m.in. stowarzyszenia wojskowego oraz Stahlhelmu) przemaszerował pod pomnik bohaterów (niem. *Heldendenkmal*)

⁸⁸ Według Stanisława Kuprjaniuka władze niemieckie już w latach dwudziestych XX w. naciskały, aby pomnik lub inna forma upamiętnienia poległych znalazła się w każdej wsi. Z przyczyn obiektywnych było to niemożliwe, ale pokazuje, jak ważna była wówczas dla władz niemieckich pamięć o ofiarach I wojny światowej; zob. Kuprjaniuk S. 2023, s. 39.

⁸⁹ AP Opole, SP, Militaria, sygn. 1853, k. 11–16.

⁹⁰ Braliśmy pod uwagę współczesne granice miasta; poza tym na nyskim Radoszynie znajduje się pomnik upamiętniający jeńców rosyjskich.

⁹¹ Ponadto w uroczystości odsłonięcia pomnika, która odbyła się w niedzielę, 7 września 1924 r., udział wzięli miejscowi duchowni — katolicki proboszcz ks. Maximilian Raczek i pastor Artur Opale, a także główny rabin opolskiej gminy żydowskiej dr David Braunschweiger; zob. Carlsruhe. 1924; Enthüllung. 1924; por. Denkmalenthüllung. 1924.

⁹² Kuprjaniuk S. 2023, s. 8.

na Wyspie Bohaterów (niem. *Heldeninsel*)⁹³. W uroczystości brali udział członkowie korpusu oficerskiego z miejscowych koszar. Pierwszy krótkie oświadczenie wygłosił wrocławski architekt Hans Thomas, który zaprojektował monument. Po nim przemawiali członkowie namysłowskich wspólnot religijnych — ewangelicki pastor Rudolf Grimm z kościoła św. Andrzeja, a po nim katolicki kapelan Moschek. Obie mowy były płomienne, patetyczne oraz gorzkie, o silnej wymowie patriotycznej — „[...] nie interesuje nas ponury lament [...] mimo, iż jesteśmy narodem niewolników, [...] nasi bohaterowie walczyli o jedność i wielkość Niemiec” — grzmiał kapelan. Następnie głos zabral burmistrz miasta, dr Ernst Lober — przypomniał, że pomnik wybudowano dzięki ofiarności mieszkańców i podkreślił, że stoi on w wyjątkowym miejscu — na wyspie, na której znajdował się „prehistoryczny gród germański”⁹⁴. Ostatni przemawiał mistrz malarski Otto Grüger. Pomnik został poświęcony przez obu duchownych, wystawiono przy nim wartę honorową, a przy współudziale chóru męskiego odśpiewano pieśni patriotyczne z hymnem Niemiec na czele. Pod monumentem złożono wieńce. Chwilę po poświęceniu wystrzelono salwy honorowe, a z wież kościołów rozległo się bicie dzwonów. Uroczystość zakończona została wspólną modlitwą dziękczynną. Po południu odbył się koncert pod batutą kapelmistrza Maxa Bochniga, który zorganizowano w parku miejskim. Późnym wieczorem mieszkańcy wyposażeni w pochodnie po raz kolejny zgromadzili się na wyspie — rozpalili wówczas znicz wieńczący pomnik, w symboliczny sposób zamykając uroczystość⁹⁵. Wzniesiony w Namysłowie monument miał postać dziesięciometrowej wieży (mającej przypominać średniowieczną konstrukcję obronną), symbolizującej „obronę granic”⁹⁶.

Podobna uroczystość odbyła się w Brzegu, gdzie poświęcenie pomnika miało miejsce w niedzielę 30 września 1928 r. Na ceremonii stawili się przedstawiciele władz, zaproszeni goście, członkowie zrzeżeń oraz mieszkańcy Brzegu i okolic. Przy dźwiękach orkiestry wojskowej 1. kompania 7. Pułku Piechoty Reichswehry, pielęgnowająca tradycje 157. Pułku Piechoty, wyprowadziła trzy sztandary dawnego brzeskiego pułku i stanęła naprzeciw mównicy u podstawy schodów. Sygnałem do rozpoczęcia uroczystości był werbel. Jako pierwszy głos zabral pastor Büntzel, który w swoim przemówieniu przypisał każdemu z obelisków odrębne symboliczne znaczenie. Pierwszemu — niemiecką wierność, drugiemu — umiłowanie i wdzięczność bohaterom, trzeciemu — niemieckie cierpienie, czwartemu — niemiecką siłę, a piątému — nową wiarę i nadzieję⁹⁷. Następnie przemawiał katolicki proboszcz Hadamczyk, który nawoływał do jedności i przewyciężenia podziałów. Przewodniczący komisji pomnikowej, generał Tiede, odniósł się w swoim przemówieniu do słów norweskiego poety i dramaturga Henrika Ibsena: „i jeśliś wszystko prócz życia dał, wiedz, żeś nic nie dał”. Po wystąpieniach przewodniczącego Związku Wojackiego Rzeszy [chodzi najpewniej o lokalne stowarzyszenie wojackie wchodzące w skład Niemieckiego Związku Wojackiego — *Kyffhäuserbund e. V.* — przyp. aut.] Starussa i nadburmistrza Viktora Peppela, generał major w stanie spoczynku Guhr wygłosił krótkie przemówienie i symbolicznie przekazał pomnik mieszkańcom

⁹³ Jest to zachodnia wyspa na rzece Widawie w centrum miasta.

⁹⁴ Na wyspie nigdy nie znajdował się żaden gród, miejsce zostało wybrane tylko i wyłącznie ze względu na swoje walory krajobrazowe. W 1923 r. podczas prac ziemnych związanych z budową pomnika wojennego robotnik Paul Kretschmer natknął się na zbutwiałe drewniane pale — pozostałości średniowiecznego mostu z XIV w. Podczas wykopalisk prowadzonych w 1924 r. znaleziono na wyspie jeszcze kilka późnośredniowiecznych artefaktów datowanych na XIV i XV w.; AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 738, k. 209–217. Rozpowszechnianie mitu o rzekomej prehistorycznej osadzie było działaniem czysto propagandowym. W kontekście budowy pomnika wojennego o germańskiej osadzie na wyspie wspominano także na łamach „Breslauer Neueste Nachrichten”; zob. Schlesiens. 1933.

⁹⁵ Denkmalsenweihung. 1927, s. 1.

⁹⁶ Schlesiens. 1933.

⁹⁷ W zamysłu architekta pięć obelisków symbolizowało poszczególne lata wojny.

Brzegu. Na zakończenie odegrano pieśń „Miałem Towarzysza” (niem. *Ich hatt' einen Kameraden*), a hołd poległym bohaterom oddano przez pochylene sztandarów i odkrycie głów. Sygnałem zakończenia uroczystości był werbel⁹⁸.

Relacje opisowe uzupełnia zachowana, choć skromna ikonografia — fotografia z uroczystości otwarcia pomnika w Łączanach (gm. Namysłów), która miała miejsce w 1934 r., oraz zdjęcie pomnika w Mesznie (gm. Otmuchów) z ok. 1930 r. W przypadku pierwszej miejscowości dostrzegalne jest blisko dwadzieścia pocztów sztandarowych wokół pomnika. Wydarzenie zgromadziło miejscowych i okolicznych mieszkańców, ponieważ pomnik upamiętniał poległych z Łączan oraz pobliskiej wsi Bemowskie⁹⁹. Odsłonięcie miało prawdopodobnie świecki charakter, a mistrzem ceremonii był baron Hans Otto von Stosch — właściciel miejscowego majątku. W przypadku Meszna zauważyć można dwanaście pocztów sztandarowych, a także ks. Bernharda Köhlera, który dokonuje poświęcenia.

Dla badanego obszaru nie odnaleziono druków ulotnych powiązanych z uroczystościami. Warto jednak wspomnieć, że zachowały się ulotki z programem uroczystości poświęcenia pomników w Jeszkowicach¹⁰⁰ (pow. wrocławski), Przedmościu¹⁰¹ (pow. średzki), a także Nowej Rudzie (pow. kłodzki) — z 1929 r.¹⁰² Ich lektura, a także analiza artykułów prasowych potwierdzają schematyczne przeprowadzanie ceremonii odsłonięcia i poświęcenia pomników.

„Zdolność do odczytywania miejsca — na przykład miasta — z nieco innej perspektywy wiąże się z palimpsestową naturą każdej przestrzeni, ponieważ przechowuje ona elementy z przeszłości, które często są niewidoczne w wyniku procesów naturalnych lub są celowo ukrywane i zakrywane przez to, co jest obecnie powszechne” — zauważają Sabina Giergiel i Katarzyna Taczyńska¹⁰³. Po 1945 r. niemieckie formy upamiętnień stały się nową przestrzenią, wokół której stworzono inne praktyki i wypracowano inne modele zachowań.

IV. Oswajanie niemieckich form upamiętnienia po 1945 r. i obchodzenie się z niemieckim dziedzictwem

Przejęte w wyniku ładu jałtańsko-poczdamskiego Ziemie Zachodnie i Północne były terenami, na których polski osadnik konfrontował się z niemieckim dziedzictwem. Obcość tych ziem potęgowała poczucie alienacji wśród osadników, a na władzach centralnych „wymuszała” podjęcie stanowczych działań. Przybywająca na teren zachodniej części Śląska Opolskiego ludność musiała „oswoić” się z obcym krajobrazem kulturowym, a prostszym i mniej kosztownym zabiegiem było zniszczenie „śladów niemieczyny” niż ich adaptacja. Trafnym przykładem jest obalanie i niszczenie niemieckich pomników, co wiązać należy z tzw. oswajaniem wyłącznym. Podczas tego procesu „to, co inne i obce, jest faktycznie lub symbolicznie usuwane z przestrzeni, a jego wpływ na kształtowanie charakteru danego miejsca bądź terytorium zostaje wyparty”¹⁰⁴. Jak słusznie zauważa Beata Halicka — oswajanie wyłączne rzadko kiedy doprowadzane zostaje do końca¹⁰⁵. O stosunku do pomników najczęściej decydował pierwszy

⁹⁸ Irrgang W. 1981, s. 198–199.

⁹⁹ W 1936 r. włączono ją do Namysłowa.

¹⁰⁰ Ulotka z Jeszkowic została wydobyta z kapsuły czasu umieszczonej wewnątrz pomnika, którą odkryto podczas prac naprawczo-remontowych w 2022 r. Oryginał obecnie znajduje się w depozycie u sołtys wsi, skan w zbiorach prywatnych autorów.

¹⁰¹ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 202.

¹⁰² AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 204.

¹⁰³ W oryginale: „The ability to read a place — for example a city — from a slightly different perspective is related to the palimpsest nature of each space as it stores elements from the past that are often invisible as a result of natural processes or are intentionally hidden and covered by what is currently popular”; Giergiel S., Taczyńska K. 2019, s. 2.

¹⁰⁴ Halicka B. 2015, s. 236.

¹⁰⁵ Halicka B. 2015, s. 236.

kontakt z obcymi dla nich formami upamiętnień. Dużą rolę odgrywały emocje, doświadczenie wojny, nie bez znaczenia pozostawał także brak więzi z poległymi. Dla nowoprzybyłych na Ziemi Zachodniej i Północnej mieszkańców pomniki, które nierzadko znajdowały się w głównej i reprezentacyjnej części wsi lub miasta, były czynnikiem uniemożliwiającym oswojenie krajobrazu zastanego. Były one klarownym sygnałem, że tereny te mają „obcą przeszłość”, która „jest »opanowana« przez inną wspólnotę pamięci”¹⁰⁶.

Nieczęsto udaje się uchwycić moment zniszczenia pomników i innych form upamiętnień. W ustaleniu szczegółów pomocne bywają egodokumenty — zarówno te spisywane w formie dzienników, jak i wspomnienia wydawane znacznie później (głównie przez środowiska ziomkowskie). Dla przykładu — po I wojnie światowej w Biskupowie (gm. Glucholaży) wzniesiono pomnik upamiętniający kilkudziesięciu poległych mieszkańców, który ułożono nad rzeką¹⁰⁷. Na podstawie niemieckiego piśmiennictwa można stwierdzić, że pod koniec czerwca 1945 r. ówczesny sołtys Luda nakazał go usunąć¹⁰⁸. Inną sytuację opisuje pochodzący z Wilkowa nauczyciel Gustav Kartschoke, który twierdzi, że na początku maja 1945 r. pijani czerwonoarmiści podpalili i zniszczyli część domów, a znajdujący się we wsi pomnik wojenny został rozbity na bloki¹⁰⁹. W Ligotce (gm. Namysłów) Niemiec Werner Partheil zaangażowany został w rozbiorę lokalnego pomnika. Wspominał to wydarzenie następująco: „22 sierpnia [1945 r. — przyp. aut.] musiałem pomóc usunąć pomnik wojenny w Ellguth [Ligotce — przyp. aut.] na rozkaz Rosjan. Był to kwadratowy, dwumetrowy obelisk, na którym wyryto nazwiska mieszkańców wioski, którzy zginęli podczas pierwszej wojny światowej. Przenoszenie ciężkiego kamienia było pracochłonne. Ukryliśmy go w krzakach w pobliżu jego lokalizacji”¹¹⁰. Jak wspominają mieszkańcy, pomniki wojenne z Przeczowa i Krasowic¹¹¹ (gm. Namysłów), Gręboszowa¹¹² (gm. Domaszowice), a także fragmenty pomnika z Namysłowa¹¹³ zostały po II wojnie światowej wrzucone przez miejscową ludność do stawów lub rzek, natomiast monumenty ze Świerczowa i Paczkowa zakopane. Na podstawie przytoczonych świadectw widać wyraźnie, że pomniki obalane były zarówno przez Polaków, jak i Rosjan. Niszczenie monumentów przez Armię Czerwoną motywowane było chęcią zabawy lub zemsty i najczęściej związane z pijaństwem. Dla Polaków pomniki wojenne, szczególnie te z wyraźną symboliką niemiecką, były przeszkodą w oswojeniu „nowego domu”¹¹⁴. Pionierom pomniki wojenne często kojarzyły się bezpośrednio z militarystką niemiecką, a co za tym idzie — z nazizmem. Taki stan rzeczy poza traumą wywołaną wojną był także pokłosiem antyniemieckiej i polonizacyjnej polityki komunistycznych władz prowadzonej po 1945 r., a także wymiany ludności. Innym powodem niszczenia pomników była chęć pozyskania budulca¹¹⁵.

¹⁰⁶ Nijakowski L.M. 2001, s. 85.

¹⁰⁷ Remer P. 2020, s. 44.

¹⁰⁸ Schubert M. 1974, s. 223.

¹⁰⁹ Kartschoke G. 1967, s. 4.

¹¹⁰ Namslau. 1986, s. 180.

¹¹¹ Informacja pochodzi od ks. Jana Kurconia, proboszcza parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Przeczowie, w skład której wchodzi także kościół filialny pw. Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Jerzego w Krasowicach.

¹¹² <http://www.namslau-schlesien.de/grambschuetz1a.htm> (dostęp 13.12.2023).

¹¹³ Jeden z mieszkańców Namysłowa wspominał, że jako dziecko uczestniczył we wrzucaniu do Widawy kamiennych kul i czterometrowych metalowych szabli, które wieńczyły pomnik wojenny znajdujący się na wyspie.

¹¹⁴ Stosunek Armii Czerwonej i Polaków do niemieckich pomników wojennych w pierwszych powojennych miesiącach 1945 r. nie doczekał się do tej pory pogłębionej refleksji naukowej. Podobne świadectwa Niemców można odnaleźć dla innych terenów Ziemi Zachodniej i Północnych. Zob. np. Die Vertreibung. 2004, s. 262–263 [„Wszystkie elementy wyposażenia, które w jakiś sposób przypominały o Niemcach, łącznie ze starymi tablicami upamiętniającymi poległych w wojnach 1866, 1870–1871 i 1914–1918, zostały wyrwane i zniszczone” — tłum. aut.].

¹¹⁵ Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 30.

Równoległe pomniki i miejsca pamięci ofiar I wojny światowej były od 1945 r. przekształcane przez polskich osadników. Obiektom nadawano nową (religijną lub ideologiczną) wymowę. Nierzadko pozbawiano je emblematów i zacierano inskrypcje. Na badanym terenie proces przemyślanej adaptacji pomników, przede wszystkim na wolnostojące kapliczki, miał miejsce głównie w latach sześćdziesiątych XX w.¹¹⁶ Wpasowuje się tym samym w chronologię zmian dokonywanych w niemieckich miejscach pamięci, którą dzieli się na fazy: „integracji” (lata 1945–1949), „legitymizacji” (lata 1950–1970) oraz „odprężenia” (od roku 1970)¹¹⁷. Interesujące są pojedyncze przypadki przekształceń i adaptacji dokonanych w pierwszych latach powojennych. „Pionierskie” przeróbki pomników cechowała negacja ich jako miejsc pamięci ofiar I wojny. Zmieniano całkowicie ich charakter, wykorzystując jedynie postument albo cokolwiek po obalonym pomniku — przy zachowaniu dominanty zmieniał się jedynie przedmiot upamiętnienia¹¹⁸. Dla przykładu pomnik w Bąkowie (gm. Grodków) został przekształcony w 1948 r., a więc jeszcze w fazie „integracji”. W nowym przekazie miał upamiętniać przeprowadzenie reformy rolnej w 1944 r. Około 1966 r., a więc już w fazie „legitymizacji”, pomnik wojenny w Staroście (gm. Świerczów) został zaadaptowany na upamiętnienie Tysiąclecia Państwa Polskiego. Faza „odprężenia” charakteryzuje się zmianą podejścia do postrzegania pomników i innych form upamiętniających ofiary I wojny światowej — dla przykładu w latach siedemdziesiątych XX w. z inicjatywy miejscowego proboszcza — ks. Jana Kurconia — wyciągnięto ze stawów w Przeczowie i Krasowicach (gm. Namysłów) monumenty wojenne (wrzucone tam po 1945 r.) i ustawiono je przy kościołach we wspomnianych miejscowościach.

Po 1989 r. także zdarzały się przekształcenia pomników, ale miały one mniej inwazyjny charakter. Dostawiano w pobliżu monumentów tablice upamiętniające pojawienie się w 1945 r. na tym terenie Polaków lub podkreślano łączność z Kresami Wschodnimi II Rzeczypospolitej. Nawet jeżeli po danym pomniku nie pozostał ślad, lokalna społeczność często i tak zagospodarowywała przestrzeń po nim, np. poprzez umieszczenie tam krzyża (tak jak we wsi Wilków). Opiswane fenomeny związane są z „rywalizacją pamięci” (*competition of memories*) — zjawiskiem definiowanym przez Karolinę Ćwiek-Rogalską jako: „[...] spójny kod upamiętnień pierwotnych, wywodzących się z innej kultury, [który — przyp. aut.] jest kopiowany lub naśladowany, często w sposób twórczy, z wykorzystaniem materialnych i przestrzennych struktur istniejących miejsc pamięci, w celu wytworzenia upamiętnień wtórnych”¹¹⁹. Zdarzały się także przypadki, że miejscom po byłych pomnikach nadawano zupełnie nowy charakter. W Namysławie w miejscu ostatecznie rozebranego na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. obiektu wystawiono amfiteatr, a pozostała część fundamentu pomnika pełniła funkcję sceny teatru.

Znaczna część pomników z terenu zachodniej części Śląska Opolskiego uległa przekształceniu po 1945 r. Na terenie powiatu namysławskiego liczba „przeróbek” oscyluje w okolicy 15%, dla powiatu brzeskiego odsetek ten jest niższy i wynosi ok. 10%. W powiecie nyskim odsetek przekształceń jest najmniejszy i sięga zaledwie kilku procent¹²⁰. W powiecie namysławskim dominują przekształcenia o charakterze religijnym — głównie kapliczki [np. Kamienna, Kowalowice i Ligota Książęca (gm. Namysłów)]. Warto w tym miejscu powrócić do problemu

¹¹⁶ Z rozmów przeprowadzonych z mieszkańcami Brzozowca, Kamiennej, Kowalowic, Krasowic, Ligoty Książęcej, Łączan i Przeczowa (gm. Namysłów) wynika, że właśnie wtedy najczęściej umieszczano na pomnikach wojennych figury maryjne lub na ich miejscu budowano kapliczki domkowe.

¹¹⁷ Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 31.

¹¹⁸ Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 34.

¹¹⁹ W oryginale: „[...] a coherent code of primary commemorations, which derive from a different culture, is copied or imitated, often in a creative way, employing the material and spatial structures of the existing memorials, to produce secondary commemorations”; Ćwiek-Rogalska K. 2020, s. 30.

¹²⁰ Biorąc pod uwagę wszystkie skatalogowane (tj. istniejące i nieistniejące) pomniki z poszczególnych powiatów.

performatyki i przywołać przykład pomnika z Kowalowic, ponieważ dawne upamiętnienie poległych w czasie I wojny światowej nadal stanowi ważne miejsce na mapie wsi. Pomimo że zmieniona została jego funkcja oraz wygląd, pomnik jest obiektem chętnie wykorzystywanym przy różnych okazjach, np. podczas Uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa (pot. Boże Ciała), kiedy to wokół pomnika, który obecnie pełni funkcję kapliczki, ustawia się ozdobny ołtarz. Dawny pomnik uznany został za odpowiednią do pełnienia zaszczytnej — w rozumieniu parafian — funkcji, a pod wątpliwość poddajemy, jakoby jego „poniemiecki” charakter komukolwiek przeszkadzał. Z naszych obserwacji wynika również, że im mniejsza jest miejscowość tym większe prawdopodobieństwo, że upamiętnienie, które po wojnie adaptowano na potrzeby kultu, będzie aktywnie wykorzystywane w ramach lokalnych praktyk religijnych. Podobna symbolika została odnaleziona także w innych miejscach, np. w powiecie brzeskim (Piastowice, gm. Lubsza). Pomniki z badanego obszaru upamiętniały też przeprowadzenie reformy rolnej (Bąków, gm. Grodków). Znane są przypadki dostawienia do pomnika krzyża (Lipki, gm. Skarbimierz), Orła Białego (Różyna, gm. Lewin Brzeski — 2006 r.) czy tablicy kresowej (Krzyżowice, gm. Olszanka — po 1989 r.). W dwóch ostatnich przypadkach „prze-róbki” nie spowodowały zniszczenia pierwszowojennych upamiętnień. Interesujący jest przypadek pomnika z Małujowic (gm. Skarbimierz), który został przekształcony w kapliczkę maryjną, a w ostatnich latach dokonano jego restauracji i ponownie upamiętnia on ofiary I wojny światowej. Zdarto niebieską farbę zakrywającą tablicę z listą nazwisk poległych oraz przeniesiono umieszczoną na szczycie figurę Matki Boskiej.

Zdarzało się także, że monumenty stawiane ku czci Armii Czerwonej adaptowały niemieckie formy upamiętnień. Na przykład pomnik w Burgrabicach (gm. Głuchołazy), który został przekształcony w upamiętnienie zwycięstwa (9 maja 1945 r.). Zmodyfikowano oryginalną bryłę i usunięto niemieckie napisy. W Głubczycach do podobnego celu wykorzystano ponie-miecki cokół¹²¹, a w Głuchołazach w 1998 r. pomnik wojenny został przemianowany na monument upamiętniający weteranów walk o niepodległość RP.

V. Podsumowanie

Jak słusznie zauważył Marek Chwistek — „[pomniki — przyp. aut.] mogą okazać się szczególnie niepożądanymi świadkami niewygodnych prawd dziejowych”¹²². Przytoczone w artykule przykłady zdają się potwierdzać słowa wspomnianego badacza. Na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego niewiele zachowało się w nienaruszonym stanie. Znaczna część została prze-robiona na obiekty kultu religijnego lub zerwano łączność z przeszłością, upamiętniając za ich pomocą wydarzenia istotne dla nowej, powojennej wspólnoty. John E. Tunbridge i Gregory J. Ashworth piszą, że: „[...] pierwotny sposób dziedziczenia implikuje istnienie wydziedziczenia, a co za tym idzie, każde stworzenie dziedzictwa z przeszłości wydziedzicza kogoś całkowicie lub częściowo [...]”¹²³. Tym samym przekształcanie lub całkowite niszczenie pomników na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego wpisuje się zarówno w definicję „sprzecznego dziedzictwa” (*dissonant heritage*), jak i „trudnego dziedzictwa” (*difficult heritage*)¹²⁴.

W kontekście zachodzących zmian wyjątkowo trafne są słowa Roberta Traby, który słusznie zauważył, że „tabuizując jedną z warstw, okrywając ją wstydliwą zmnową milczenia, zamykamy drogę do zrozumienia przeszłości”¹²⁵. W przypadku pomników tabuizowana jest warstwa

¹²¹ Głubczyce znajdują się poza zarysowanym w tytule zasięgiem terytorialnym. Szerzej o wspomnianych adaptacjach: Czamecka D. 2015, s. 100, 408.

¹²² Chwistek M. 1997, s. 93.

¹²³ Tunbridge J.E., Ashworth G.J. 1996, s. 21.

¹²⁴ Ćwiek-Rogalska K. 2019, s. 162.

¹²⁵ Traba R. 2009, s. 103.

pierwotna nawiązująca do niemieckiej przeszłości. Zachowane, ale zmodyfikowane pomniki stały się natomiast palimpsestami, tj. obiektami, z których usunięto poprzednie treści i na przygotowanych już wcześniej fundamentach stworzono nowe formy. Zauważyć można, że „pierwszowojenne” obiekty upamiętniające poległych coraz częściej budzą zainteresowanie wspólnot lokalnych, wciąż jest ono jednak niewielkie. Wypada zgodzić się z Thomasem de Quincey’em, który uważa, że najbardziej fascynującą cechą palimpsestu jest możliwość odkrywania tego, co pozornie już zapomniane¹²⁶.

W artykule przedstawiliśmy skomplikowaną historię wybranych pomników ofiar I wojny światowej znajdujących się w charakterystycznym kontekście etnokulturowym, zachodniej części Śląska Opolskiego. Omówiliśmy kryteria, jakimi kierowano się przy budowie pomników, a także wykazaliśmy węzłowe problemy lokalnych społeczności oraz władz. Przenalizowaliśmy performatykę obiektów, skupiając się tym samym na ich zmiennym postrzeganiu przez różne społeczności. Kończąc te rozważania, chcielibyśmy zwrócić uwagę na aktualny stan tych zabytków, szczególnie że w ostatnich latach zmieniła się ogólna optyka ich zbiorowego postrzegania. Z biegiem czasu stosunek do upamiętnień z zachodniej części Śląska Opolskiego — tak jak do innych elementów kultury, które klasyfikować można jako „trudne dziedzictwo”, uległ zmianie. Dewastacja i pomnikowy „recykling” zastąpione zostały względną akceptacją. Miejscowa ludność coraz częściej podnosi je z ruin i rekonstruuje, jednak wiele z nich wciąż jest zaniedbanych. Pozostaje wyrazić nadzieję, że przedstawione studium będzie bodźcem do dalszych rozważań nad „trudnym dziedzictwem” oraz pozwoli na lepsze zrozumienie złożonego charakteru współczesnego śląskiego krajobrazu kulturowego.

VI. Aneks

Katalog pomników i innych form upamiętnienia poległych w I wojnie światowej na terenie zachodniej części Śląska Opolskiego

Tabela 1. Powiat brzeski

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
MIASTO BRZEG					
1.	Brzeg (I)	<i>Brieg</i>	pomnik	zniszczony	odsłonięty 30 września 1928 r.; w ramach kompleksu — obok kanał wodny oraz gaj poległych
2.	Brzeg (II)	<i>Brieg</i>	kaplica pamięci	nie istnieje	w kościele pw. św. Mikołaja; oprawa architektoniczna i malarska Gebhard Utinger; kaplica przebudowana w 1967 r. ¹²⁷
3.	Brzeg (III)	<i>Brieg</i>	tablica	istnieje	na murze kościoła ewangelickiego pw. św. Łukasza
4.	Brzeg (IV)	<i>Brieg</i>	pomnik	zniszczony	zdeastwowany; na terenie dawnego seminarium nauczycielskiego, poświęcony poległym seminarzystom i nauczycielom

¹²⁶ Za: Saryusz-Wolska M. 2011, s. 181.

¹²⁷ <https://brzeg24.pl/slider/116954-moj-brzeg-kosciol-sw-mikolaja-kaplica-pamieci/> (dostęp 8.09.2023).

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
GMINA GRODKÓW					
5.	Bąków	<i>Bankau</i>	pomnik	przekształcony	obecnie widnieje na nim napis: „Na pamiątkę wręczenia aktów własności I V 1948”; oryginalne inskrypcje starto
6.	Gałązycze	<i>Giersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
7.	Gnojna	<i>Olbendorf</i>	pomnik	nie istnieje	
8.	Grodków	<i>Grottkau</i>	pomnik	nie istnieje	
9.	Jaszów	<i>Seiffersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
10.	Kobiela	<i>Kühschmalz</i>	pomnik	nie istnieje	
11.	Kopice	<i>Koppitz, Schwarzengrund</i>	tablice	istnieją	przeniesione z kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, do mauzoleum Schaffgotschów
12.	Strzegów	<i>Striegendorf</i>	pomnik	zniszczony	pomnik obalony, leży przy drodze
13.	Wierzbnik	<i>Herzogswalde</i>	pomnik	nie istnieje	
GMINA LEWIN BRZESKI					
14.	Chróścina	<i>Weißdorf</i>	pomnik	nie istnieje	inskrpcja widoczna na pocztówce z epoki
15.	Golczowice	<i>Golschwitz, Eichenried</i>	pomnik	nie istnieje	
16.	Lewin Brzeski	<i>Löwen</i>	pomnik	nie istnieje	inskrpcja widoczna na pocztówce z epoki
17.	Łosiów	<i>Lossen</i>	pomnik	nie istnieje	pomnik poległych w wojnie francusko-pruskiej (1870–1871) z dodanymi tablicami upamiętniającymi poległych w I wojnie światowej
18.	Oldrzychowice	<i>Hilbersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
19.	Różyna	<i>Rosenthal</i>	pomnik	przekształcony	tablica z nazwiskami — czytelna, przemieszczona, obok krzyż i kamień z Orłem Białym w koronie i napisem: „Różyna 2006”
20.	Stroszowice	<i>Stroschwitz, Straßendorf</i>	dzwonnica-wieża pamięci	istnieje	wybudowana w 1923 r., widnieje na niej tablica z nazwiskami (czytelna)
21.	Strzelniki	<i>Jägerndorf</i>	pomnik	nie istnieje	
GMINA LUBSZA					
22.	Czepielowice	<i>Tschöoplowitz, Gerlachshain</i>	pomnik	nie istnieje	
23.	Dobrzyń	<i>Groß Döbern</i>	pomnik	nie istnieje	
24.	Kościerczyce	<i>Groß Neudorf</i>	pomnik	nie istnieje	
25.	Lubsza	<i>Leubusch</i>	pomnik	nie istnieje	obok pomnik poległych w wojnach zjednoczeniowych
26.	Mąkoszyce	<i>Mangschütz</i>	pomnik	nie istnieje	

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
27.	Michałowice	<i>Michelwitz</i>	pomnik	zniszczony	obalony; czytelne inskrypcje (w tym lista nazwisk)
28.	Piastowice	<i>Groß Piastenthal</i>	pomnik	przekształcony	odsłonięty w 1921 r. ¹²⁸ ; obecnie kapliczka maryjna, obok leży obalona tablica z nazwiskami (czytelna)
29.	Tarnowiec (I)	<i>Tarnowitz</i>	pomnik	istnieje	zadbany; tablica z nazwiskami (czytelna)
30.	Tarnowiec (II)	<i>Tarnowitz</i>	tablica	nie istnieje	inskrpcja widoczna na pocztówce z epoki
GMINA OLSZANKA					
31.	Czeska Wieś	<i>Böhmischdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
32.	Jankowice Wielkie	<i>Groß Jenkwitz</i>	pomnik	pozostałości	pozostałości fundamentu
33.	Janów	<i>Johnsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
34.	Krzyżowice	<i>Kreisewitz</i>	krąg pamięci	istnieje	zadbany; obok umieszczono „tablicę kresową”
35.	Michałów	<i>Michelau</i>	pomnik	nie istnieje	
36.	Obórki	<i>Schönfeld</i>	pomnik	nie istnieje	
37.	Pogorzela	<i>Pogarell</i>	pomnik	istnieje/ przekształcony	zaprojektowany w 1920 r. przez wrocławskich architektów Kleina i Wolfa ¹²⁹ , wbudowany w mur okalający teren przy kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa; po jednej stronie zachowana tabliczka z niemiecką inskrypcją upamiętniającą poległych mieszkańców Pogorzeli i pobliskiej Olszanki (niem. <i>Alzenau</i>), po drugiej — w niszy — znajduje się figura Matki Bożej, a poniżej druga tabliczka — z inskrypcją w języku polskim — upamiętniająca przybycie polskich osadników w latach 1945–1947, pochodząca z 1962 r.
38.	Przylesie	<i>Konradswaldau</i>	pomnik	nie istnieje	inskrpcja widoczna na pocztówce z epoki
GMINA SKARBIMIERZ					
39.	Bierzów	<i>Bärzdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
40.	Brzezina	<i>Briesen</i>	pomnik	nie istnieje	inskrpcja widoczna na pocztówce z epoki
41.	Lipki	<i>Linden</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu pomnika krzyż, ocalało ogrodzenie
42.	Małujowice	<i>Mollwitz</i>	pomnik	istnieje (odrestaurowany)	wcześniej przekształcony na kapliczkę maryjną

¹²⁸ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1214, k. 98–100.

¹²⁹ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1214, k. 167–170; Erbe J. 1926, s. 23.

Tabela 2. Powiat namysławski

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
GMINA DOMASZOWICE					
1.	Domaszowice	<i>Noldau</i>	pomnik	nie istnieje	zaprojektowany w 1924 r. ¹³⁰
2.	Gręboszów	<i>Grambschütz</i>	pomnik	pozostałości	na miejscu jedynie relikty fundamentów
3.	Polkowskie	<i>Polkowitz</i>	pomnik	nie istnieje	zaprojektowany w 1924 r. ¹³¹ ; na miejscu drewniany krzyż
4.	Strzelce	<i>Strehlitz</i>	pomnik	nie istnieje	odsłonięty nie później niż w 1926 r. ¹³² , obok pomnik poległych w wojnach zjednoczeniowych
5.	Siemysłów	<i>Steinersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
6.	Włochy	<i>Wallendorf</i>	pomnik	nie istnieje	wzniesiony w 1938 r. ¹³³
7.	Woskowice Górne	<i>Hennersdorf</i>	miejsce pamięci	nie istnieje	kamień i dwadzieścia symbolicznych mogił poległych; odsłonięty w 1935 r. ¹³⁴
GMINA NAMYSŁÓW					
8.	Barzyna	<i>Kleinwaltersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu drewniany krzyż
9.	Brzozowiec	<i>Wilhelminenort</i>	pomnik	przekształcony	obecnie kapliczka z krzyżem, zachowana część inskrypcji (nazwiska zaginionych)
10.	Bukowa Śląska	<i>Buchelsdorf</i>	pomnik	istnieje	odsłonięty w 1926 r. ¹³⁵ ; inskrypcje zachowane; upamiętnia także mieszkańców wsi Iglowice (niem. <i>Haugendorf</i>); pomnik został odnowiony w 2004 r. w ramach wspólnej inicjatywy polsko-niemieckiej, dodano wówczas tabliczkę w j. polskim: „Poległym w latach 1914–1918 mieszkańcom z Bukowy Śl. i Iglowic”
11.	Głuszyna	<i>Gläusche</i>	pomnik	nie istnieje	obok znajdowały się jeszcze dwa pomniki poświęcone poległym w wojnach zjednoczeniowych i w tzw. wojnie wyzwolenczej
12.	Jastrzębie	<i>Nassadel</i>	głaz	istnieje	zwieńczenie w postaci krzyża nieoryginalne — prawdopodobnie jest to fragment zlikwidowanego niemieckiego nagrobka

¹³⁰ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 40.¹³¹ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 138.¹³² Heimat-Kalender. 1926, s. 5.¹³³ Krieger. 1938.¹³⁴ Por. <http://www.namslau-schlesien.de/hennersdorf5.htm> (dostęp 8.09.2023).¹³⁵ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13113, k. 318.

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
13.	Kamienna	<i>Giesdorf</i>	pomnik	przekształcony	zaprojektowany w 1924 r. ¹³⁶ ; na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. przekształcony na kapliczkę maryjną; częściowo zachowane oryginalne inskrypcje (słabo czytelne, część przysłonięta nową tablicą)
14.	Kowalowice	<i>Kaulwitz</i>	pomnik	przekształcony	obecnie kapliczka maryjna; ślady napisów — nieczytelne
15.	Krasowice	<i>Kraschen</i>	pomnik	istnieje (odrestaurowany)	odsłonięty 5 października 1924 r.; początkowo stał przy skrzyżowaniu, nieopodal stawu, do którego został wrzucony po 1945 r.; wyciągnięty z akwenu w latach siedemdziesiątych XX w. i umieszczony przed kościołem; inskrypcje częściowo zachowane (brak tablic z nazwiskami)
16.	Ligota Książęca	<i>Fürsten Ellguth</i>	pomnik	przekształcony	kapliczka dobudowana do pomnika (zasłania front z listą nazwisk, widoczna tylko część inskrypcji)
17.	Ligotka	<i>Ellguth</i>	pomnik	zniszczony	odsłonięty 14 września 1929 r. ¹³⁷ ; obalony pomnik znajduje się na prywatnej posesji; w oryginalnym miejscu pozostałości fundamentu
18.	Łączany	<i>Lankau</i>	pomnik	pozostałości	odsłonięty w 1934 r. ¹³⁸ ; na miejscu kapliczka maryjna; upamiętniał także mieszkańców wsi Bemowskie (niem. <i>Böhmwitz</i>); pozostały relikty postumentu
19.	Michalice	<i>Michelsdorf</i>	upamiętnienie	istnieje	figura św. Sebastiana pochodząca z XVIII w., przekształcona w 1937 r. na upamiętnienie poległych w czasie I wojny światowej — na podstawie rzeźby wypisano nazwiska ofiar ¹³⁹
20.	Mikowice	<i>Lampersdorf</i>	pomnik	przekształcony	na postumencie dawnego pomnika w 1958 r. wzniesiono monument upamiętniający Tysiąclecie Państwa Polskiego i 550. rocznicę bitwy pod Grunwaldem
21.	Minkowskie	<i>Minkowsky/Seydlitzruh</i>	pomnik	istnieje	obalony
22.	Namysłów (I)	<i>Namslau</i>	pomnik	nie istnieje	odsłonięty 21 sierpnia 1927 r., znajdował się na zachodniej wyspie miejskiej; relikty pomnika rozebrano na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w., a do 2023 r. istniał jeszcze fundament

¹³⁶ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 207.

¹³⁷ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13114, k. 333.

¹³⁸ <http://www.namslau-schlesien.de/kriegerdenkmal.html> (dostęp 8.09.2023).

¹³⁹ Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 117.

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
23.	Namysłów (II)	<i>Namslau</i>	pomnik	nie istnieje	upamiętniał żołnierzy z 2. Pułku Ułanów im. von Katzlera (Śląskiego) — poległych w I wojnie światowej; wzniesiony w 1926 r.; znajdował się na placu ćwiczebnym dawnych koszar wojskowych przy ul. Mickiewicza (obecnie boisko szkolne I LO). Po 1945 r. przekształcony na trybuny; w 2021 r. relikty pomnika ostatecznie rozebrano
24.	Namysłów (III)	<i>Namslau</i>	tablice	nie istnieją	cztery tablice z nazwiskami poległych; znajdowały się w nieistniejącym kościele ewangelickim pw. św. Andrzeja, a obok wisiały tablice poświęcone poległym w czasie wojen napoleońskich i wojen zjednoczeniowych ¹⁴⁰
25.	Namysłów (IV)	<i>Namslau</i>	tablica	nie istnieje	poświęcona poległym członkom miejscowego Starego Towarzystwa Gimnastycznego (<i>Alter Turnverein Namslau</i>); wisiała przy wyjściu z hali gimnastycznej przy ob. pl. Powstańców Śl. I; inskrypcje w tym lista nazwisk zachowane na fotografii z epoki
26.	Przeczków	<i>Prietzen</i>	pomnik	istnieje	zaprojektowany w 1927 r. ¹⁴¹ ; oryginalnie stał na skrzyżowaniu nieopodal kościoła (dziś stoi tam kapliczka); obecnie funkcjonuje w ramach przykościelnego lapidarium; zachowane inskrypcje (w tym nazwiska); figura maryjna na szczycie
27.	Rychnów	<i>Reichen</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu krzyż
28.	Smarchowice Małe	<i>Deutsch Marchwitz</i>	symboliczna mogiła	nie istnieje	ku czci Erwina Wasnera, który poległ w Karpatach w 1916 r. ¹⁴² ; znajdowała się na dawnym cmentarzu ewangelickim
29.	Smarchowice Śląskie	<i>Windisch Marchwitz</i>	pomnik	przekształcony	naszym zdaniem sam obelisk zdemontowano i przeniesiono do pobliskiej Ligoty Książęcej, widnieją na nim obecnie napisy: „Cześć i chwała poległym walczącym z hitleryzmem o wyzwolenie narodowe i społeczne w latach 1939–1945 Ufun. ZBoWiD i ZMW w Ligocie Ks. w 1964”
30.	Smarchowice Wielkie	<i>Groß Marchwitz/ Polnisch Marchwitz</i>	pomnik	nie istnieje	pomnik początkowo upamiętniał poległych w wojnach zjednoczeniowych, na początku lat dwudziestych XX w. umieszczono na nim inskrypcje poświęcone poległym w I wojnie światowej; na miejscu obecnie znajduje się kapliczka

¹⁴⁰ Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 165.¹⁴¹ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13114, k. 275.¹⁴² Zob. Erwin Wasner. 1916.

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
31.	Smogorzów	<i>Schmograu</i>	pomnik	istnieje	odsłonięty nie wcześniej niż w 1924 r.; pomnik został zabezpieczony, planowane jest postawienie go w oryginalnym miejscu
32.	Woskowice Małe	<i>Lorzendorf</i>	pomnik	zniszczony	zaprojektowany w 1925 r. ¹⁴³ ; obok miejsca, w którym dawniej stał, ostał się gaj poległych; zachowane dwa fragmenty monumentu w ramach lapidarium przy plebanii
33.	Ziemielowice	<i>Simmelwitz</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu drewniany krzyż
34.	Żaba	<i>Saabe</i>	pomnik	istnieje/ przekształcony	zaprojektowany w 1925 r. ¹⁴⁴ ; po 1945 r. pomnik przeniesiono, obecnie znajduje się w pobliskim lesie; napisy są w pełni czytelne; w 2007 r. na odwrocie umieszczono tabliczkę upamiętniającą zmarłego leśnika; w pierwotnej lokalizacji drewniany krzyż
GMINA POKÓJ					
35.	Krogulna	<i>Krogullno-Gründorf, Stobertal</i>	pomnik	nie istnieje	w miejscu ostał się fundament
36.	Pokój (I)	<i>Carlsruhe O.S., Bad Carlsruhe</i>	pomnik	istnieje	odsłonięty nie wcześniej niż w 1920 r. ¹⁴⁵ i nie później niż w 1924 r. ¹⁴⁶ ; znajduje się na cmentarzu katolickim, obok kwatery wojenna; czytelne tablice z nazwiskami
37.	Pokój (II)	<i>Carlsruhe O.S., Bad Carlsruhe</i>	tablice	istnieją	w kościele ewangelickim Księżnej Zofii; zostały wykonane w 1921 r. ¹⁴⁷ ; czytelna lista nazwisk poległych parafian z Pokoju i okolicznych wsi: Siedlic (niem. <i>Seidlitz</i>), Krzywej Góry (niem. <i>Blumenthal</i>), Krogulnej (niem. <i>Krogullno</i>) i Zieleńca (<i>Grünsdorf</i>), Lubnowa (niem. <i>Liebenau</i>) oraz miejscowości Okoły (niem. <i>Tauenzinow</i>)
38.	Pokój (III)	<i>Carlsruhe O.S., Bad Carlsruhe</i>	pomnik	zniszczony	odsłonięty 7 września 1924 r. ¹⁴⁸ ; pierwotnie stał na placu przed Kościołem Księżnej Zofii; po 1945 r. został rozbity na kilkanaście kawałków i częściowo zakopany
GMINA ŚWIERCZÓW					
39.	Bąkowice	<i>Bankwitz</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu drewniany krzyż; zachowane oryginalne ogrodzenie
40.	Biestrzykowice	<i>Eckersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	

¹⁴³ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 470.¹⁴⁴ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, k. 406.¹⁴⁵ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1207, k. 38.¹⁴⁶ Kynast O. 2018, s. 80.¹⁴⁷ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1207, k. 43.¹⁴⁸ Denkmalenthüllung. 1924; Enthüllung. 1924; por. Schmidt J. 1998, s. 30.

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
41.	Dąbrowa	<i>Dammer</i>	pomnik	nie istnieje	zaprojektowany w 1926 r. ¹⁴⁹
42.	Grodziec	<i>Groditz</i>	pomnik	istnieje	zaprojektowany w 1927 r. ¹⁵⁰ ; znajduje się przy skrzyżowaniu
43.	Miejsce	<i>Städte</i>	pomnik	pozostałości	zaprojektowany w 1935 r. ¹⁵¹ ; na miejscu relikty fundamentu
44.	Miodary (I)	<i>Hönigern</i>	pomnik	nie istnieje	znajdował się na skwerze pod dębem, obok pomnika poległych w wojnach zjednoczeniowych
45.	Miodary (II)	<i>Hönigern</i>	tablice	nie istnieją	dwie tablice, znajdowały się w nieistniejącym już kościele ewangelickim ¹⁵²
46.	Staroścín	<i>Sterzendorf</i>	pomnik	przekształcony	obecnie widnieje na nim napis: „1000 lat Państwa Polskiego 966–1966”
47.	Świerczów (I)	<i>Schwirz</i>	pomnik	istnieje	obecnie znajduje się w depozycie Gminnego Ośrodka Kultury w Świerczowie
48.	Świerczów (II)	<i>Schwirz</i>	tablica	nie istnieje	znajdowała się w nieistniejącym już kościele starołuterańskim ¹⁵³
GMINA WILKÓW					
49.	Bukowie (I)	<i>Buchwald</i>	pomnik	istnieje	inskrypcje zatarte; stoi przy kościele
50.	Bukowie (II)	<i>Buchwald</i>	tablica	nie istnieje	zawisła w 1921 r. w tutejszym kościele (wówczas ewangelickim); zachowana lista poległych na dokumencie znalezionym w Archiwum Państwowym we Wrocławiu ¹⁵⁴
51.	Jakubowice	<i>Jakobsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	znajdował się na skraju dawnego cmentarza ¹⁵⁵ ; na miejscu drewniany krzyż
52.	Krzyków	<i>Krickau</i>	tablica	nie istnieje	znajdował się na skraju dawnego cmentarza ¹⁵⁶ ; na miejscu drewniany krzyż
53.	Pągów	<i>Pangau</i>	pomnik	nie istnieje	
54.	Wilków	<i>Wilkau</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu drewniany krzyż
55.	Wojciechów	<i>Woitsdorf, Woitzdorf</i>	pomnik	zniszczony	monument obalony; napisy czytelne

¹⁴⁹ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13113, k. 305.

¹⁵⁰ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13113, k. 461.

¹⁵¹ AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13115, k. 573.

¹⁵² Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 95.

¹⁵³ Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 185.

¹⁵⁴ AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1210, k. 227.

¹⁵⁵ Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 97.

¹⁵⁶ Bau- und Kunstdenkmäler. 1939, s. 104.

Tabela 3. Powiat nyski

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
GMINA GŁUCHOŁAZY					
1.	Biskupów	<i>Bischofswalde</i>	pomnik	nie istnieje	
2.	Burgrabice	<i>Borkendorf</i>	pomnik	przekształcony	obecnie pomnik zwycięstwa („1945 9.5”)
3.	Charbielin	<i>Ludwigsdorf</i>	pomnik	istnieje	na cmentarzu
4.	Gieralcice	<i>Giersdorf</i>	pomnik	przekształcony	krzyż z konającym Jezusem i dodatkowe figury; tablica zastąpiona napisem: „Idę do Domu Ojca”
5.	Głucholazy	<i>(Bad) Ziegenhals</i>	pomnik	przekształcony	obecnie pomnik poświęcony: „Weteranom walk o niepodległość Rzeczypospolitej Polskiej *Społeczeństwo Głucholaz* 11 listopada 1998
6.	Konradów	<i>Dürrkunzendorf</i>	pomnik	zniszczony	zachowane jedynie zwieńczenie w postaci krzyża
7.	Sławniowice	<i>Groß Kunzendorf</i>	pomnik	nie istnieje	
GMINA KAMIENNIK					
8.	Goworowice	<i>Gauers, Gauwald</i>	tablica	nie istnieje	znajdowała się w miejscowym kościele; lista nazwisk zachowana na zdjęciu z epoki
9.	Kamiennik	<i>Kamnig, Steinhaus</i>	pomnik	zniszczony	częściowo rozebrany
10.	Karłowice Wielkie	<i>Groß Carlowitz, Groß Karlshöh</i>	pomnik	nie istnieje	
11.	Lipniki	<i>Lindenau</i>	pomnik	istnieje	w bardzo dobrym stanie; zachowana lista nazwisk
12.	Szklary	<i>Gläsendorf</i>	pomnik	nie istnieje	
GMINA KORFANTÓW					
13.	Korfantów	<i>Friedland</i>	pomnik	nie istnieje	stał obok ratusza; ze swastyką
14.	Pleśnica	<i>Plieschnitz</i>	pomnik	nie istnieje	lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki
15.	Przechód	<i>Psychod, Waldfurt</i>	pomnik	istnieje	nieczytelna tablica z nazwiskami
16.	Puszyna	<i>Puschinel Erlenburg</i>	pomnik	istnieje	dobrze zachowany
17.	Rzymkowice	<i>Ringwitz</i>	pomnik	przekształcony	pomnik ofiar I i II wojny światowej
18.	Ścinawa Mała	<i>Steinau O.S.</i>	pomnik	nie istnieje	odsłonięty 9 lipca 1922 r. na dawnym Rynku
19.	Ścinawa Nyska	<i>Steinsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
20.	Włodary	<i>Volkmannsdorf</i>	pomnik	istnieje	czytelna lista nazwisk

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
GMINA ŁAMBINOWICE					
21.	Bielice	<i>Bielitz, Bielitzfelde</i>	pomnik	nie istnieje	
22.	Budzieszowice (I)	<i>Bauschwitz O.S., Bauschdorf O.S.</i>	pomnik/ symboliczna mogiła	istnieje	upamiętnia Augusta Sprunga poległego w 1917 r. we Flandrii
23.	Budzieszowice (II)	<i>Bauschwitz O.S., Bauschdorf O.S.</i>	pomnik/ symboliczna mogiła	istnieje	upamiętnia Richarda Müllera poległego w 1915 r.
24.	Drogoszów	<i>Neusorge</i>	pomnik/ krzyż pamięci	istnieje	upamiętnia Paula Langerą poległego w 1918 r.; postawiony w 1925 r.
25.	Jasienica Dolna	<i>Niederhermsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	inskrypcja zachowana na pocztówce z epoki
26.	Kluczники (wieś nie istnieje)	<i>Kleuschnitz</i>	pomnik	nie istnieje	mieszkańców wsi wysiedlono ok. 1955 r. (teren przeznaczono pod poligon wojskowy, większość zabudowań rozebrano)
27.	Lasocice	<i>Lassoth, Grünfließ O.S.</i>	pomnik	nie istnieje	wzniesiony w 1935 r.; lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki
28.	Łambinowice	<i>Lamsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
29.	Malerzowice Wielkie	<i>Groß Mahlendorf</i>	pomnik	nie istnieje	
30.	Mańkowice	<i>Mannsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	upamiętniał także poległych ze wsi Bardno (niem. <i>Klein Warthe</i>)
31.	Szadurczyce	<i>Schaderwitz, Schadeberg</i>	pomnik-dzwonnica	nie istnieje	
GMINA NYSA					
32.	Biała Nyska	<i>Bielau</i>	pomnik	nie istnieje	
33.	Brzezina Polska (wieś nie istnieje)	<i>Klein Briesen</i>	pomnik	zniszczony	wieś została zalana na początku lat siedemdziesiątych XX w. (ob. J. Nyskie); pomnik obalony (czytelna lista nazwisk)
34.	Domaszkowice	<i>Ritterswalde</i>	kaplica-pomnik	istnieje	płaskorzeźba poległego żołnierza i anioła; zatarte (ale czytelne) inskrypcje
35.	Głębinów	<i>Glumpenau</i>	pomnik	nie istnieje	
36.	Goświnowice	<i>(Groß) Giesmannsdorf (-Friedenthal)</i>	pomnik	nie istnieje	
37.	Hajduki Nyskie	<i>Heidau</i>	tablica	istnieje częściowo	zachowana lapidarna inskrypcja na szczycie portalu (u wejścia do kościoła św. Jerzego), pod płaskorzeźbą przedstawiającą świętego; po prawej i lewej stronie znajdowały się tablice z nazwiskami poległych (niezachowane)

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
38.	Kępnica	<i>Deutsch Kamitz</i>	pomnik/ figura	istnieje	pomnik NMP Królowej Pokoju na tyłach kościoła; stworzony przez rzeźbiarza Völkela z Wrocławia
39.	Konradowa	<i>Konradsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	
40.	Koperniki	<i>Köppernig</i>	pomnik	nie istnieje	stał obok kościoła św. Mikołaja
41.	Lipowa	<i>Lindewiese</i>	pomnik	nie istnieje	
42.	Morów	<i>Mohrau</i>	kaplica- dzwon- nica	istnieje	zachowana tablica z czytelną listą nazwisk
43.	Niwica	<i>Neunz</i>	pomnik	istnieje	czytelna lista nazwisk
44.	Nysa (I) — dawniej Górna Wieś	<i>Ober Neuland</i>	pomnik	istnieje	znajdował się na terenie wsi włączonej później do Nysy (obecnie jednej z dzielnic miasta); zrekonstruowany; czytelna lista nazwisk ¹⁵⁷
45.	Nysa (II)	<i>Neisse</i>	pomnik	istnieje częściowo (zdewastowa- wany)	znajduje się na Radoszynie (niem. <i>Friedrichstadt</i>); upamiętnia 50. rocznicę powstania pułku artylerii polowej von Clausewitza oraz poległych w I wojnie z 21. Pułku Artylerii Polowej; odsłonięty 1 lipca 1923 r.
46.	Nysa (III)	<i>Neisse</i>	pomnik	istnieje	na dawnym cmentarzu garnizonowym na Radoszynie
47.	Nysa (IV)	<i>Neisse</i>	forteczna wieża ciśnień; sala pamięci	istnieje, zdewastowa- wana	na Radoszynie; wieża (33 m) wzniesiona w 1917 r.; dolna kondygnacja zaadaptowana na salę pamięci (wewnątrz tablice z przeszło 800 nazwiskami poległych z Nysy); na zewnątrz jedynie krzyż żelazny (niezachowany); zaprojektowana przez Mayersa
48.	Nysa (V)	<i>Neisse</i>	pomnik	nie istnieje	znajdował się w Śródmieściu; upamiętniał poległych żołnierzy 23. Pułku Piechoty „Winterfeldt”
49.	Nysa (VI)	<i>Neisse</i>	pomnik	nie istnieje	znajdował się w Śródmieściu; upamiętniał poległych żołnierzy 6. Pułku Artylerii Pieszej „von Dieskau”
50.	Nysa (VII)	<i>Neisse</i>	pomnik	nie istnieje	znajdował się w Śródmieściu — w okolicy ob. ul. Mostowej; poświęcony żołnierzom z 6. Śląskiego Batalionu Pionierów
51.	Nysa (VIII)	<i>Neisse</i>	pomnik	nie istnieje	głaz narzutowa poświęcony pamięci poległych członków Towarzystwa Kolejowego (niem. <i>Eisenbahnverein</i>) ¹⁵⁸
52.	Nysa (IX)	<i>Neisse</i>	dzwon- nica	istnieje/ zniszczona	znajduje się przy ul. 3 Maja [dzielnica Zamłynie (<i>Neumühle</i>)]; brak tablicy — lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki

¹⁵⁷ Zob. <http://www.otonysa.pl/news.php?id=30573> (dostęp 8.09.2023).

¹⁵⁸ Oberschlesien 1924, s. [4].

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
53.	Przełęk	<i>Preiland</i>	pomnik	zniszczony	zachowany fragment z niepełną listą nazwisk
54.	Wierzbice	<i>Oppersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	na miejscu znajduje się jedynie fundament
55.	Złotogłowie (I)	<i>Groß Neudorf</i>	pomnik	nie istnieje	
56.	Złotogłowie (II)	<i>Groß Neudorf</i>	tablica	istnieje	w dzwonnicy kościoła św. Katarzyny; czytelna lista nazwisk
GMINA OTMUCHÓW					
57.	Janowa	<i>Johnsdorf</i>	pomnik	istnieje	zachowana lista nazwisk
58.	Jarnołów	<i>Dürr-Arnsdorf</i>	pomnik	istnieje	w bardzo dobrym stanie; czytelna lista nazwisk; obok tablica informacyjna
59.	Jasienica Górna	<i>Ober Hermsdorf</i>	pomnik	nie istnieje	lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki
60.	Kijów	<i>Kaindorf</i>	pomnik	istnieje	lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki
61.	Łąka	<i>Wiesau</i>	pomnik	nie istnieje	wzniesiony w 1920 r.
62.	Maciejowice	<i>Matzwitz, Mühlrain</i>	pomnik	nie istnieje	
63.	Meszno	<i>Mösen</i>	pomnik	nie istnieje	wzniesiony w latach trzydziestych XX w. przez Augusta Pohla; poświęcony przez ks. Bernharda Köhlera; zachowane zdjęcia z ceremonii otwarcia
64.	Otmuchów	<i>Ottmachau</i>	pomnik	nie istnieje	pamięci 81 poległych z Otmuchowa; zachowane zdjęcie z flagą III Rzeszy w tle
65.	Piotrowice Nyskie	<i>Peterwitz</i>	pomnik	nie istnieje	lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki; jeszcze w 1993 r. na miejscu znajdował się cokół pomnika ¹⁵⁹ ; u schyłku II wojny światowej obok postawiono drewniane krzyże z nazwiskami poległych w czasie tego konfliktu zbrojnego
GMINA PACZKÓW					
66.	Kozielno	<i>Kosel</i>	pomnik	istnieje	częściowo uszkodzony; czytelna lista nazwisk
67.	Paczków	<i>Patschkau</i>	pomnik	istnieje	odkryty w 2019 r. (został uprzednio zakopany); czytelna lista nazwisk
68.	Stary Paczków	<i>Alt Patschkau</i>	pomnik	nie istnieje	lista nazwisk zachowana na pocztówce z epoki
69.	Trzeboszowice	<i>Schwammelwitz, Fürstenvorwerk</i>	pomnik	nie istnieje	
70.	Unikowice	<i>Heinzendorf</i>	pomnik	nie istnieje	

¹⁵⁹ http://www.denkmalprojekt.org/2010/peterwitz_wk1_os.htm (dostęp 7.12.2023).

Lp.	Miejscowość	Niemiecka nazwa	Rodzaj	Status	Uwagi
GMINA PAKOSŁAWICE					
71.	Frączków (obecnie przysiółek wsi Goszowice)	<i>Franzdorf</i>	pomnik-wieża/dzwonnica	przekształcony	obiekt został rozbudowany; obecnie pełni funkcję kaplicy cmentarnej
72.	Pakosławice	<i>Bösdorf</i>	pomnik	istnieje	czytelne tablice z nazwiskami poległych mieszkańców Pakosławic, Strobic (niem. <i>Struwitz</i>) oraz Bykowic (niem. <i>Beigwitz</i>), dodatkowo dostawione w 1993 r. tablice poświęcone ofiarom obu wojen światowych
73.	Prusinowice	<i>Waldorf</i>	tablica/pomnik	istnieje	na murach kościoła św. Michała Archaniola — płaskorzeźba św. Jerzego, a pod nią czytelna tablica z nazwiskami poległych
74.	Rzymiany	<i>Reimen</i>	pomnik	zniszczony	zachowana tylko środkowa część (bez tablicy z nazwiskami), obalona
GMINA SKOROSZYCE					
75.	Brzeziny	<i>Groß Briesen</i>	pomnik	zniszczony	
76.	Chróścina	<i>Kroschen, Falkenau</i>	pomnik	nie istnieje	
77.	Czarnolas	<i>Petersheide</i>	pomnik	nie istnieje	
78.	Sidzina	<i>Hennersdorf</i>	pomnik	nie istnieje	pomnik poległych w wojnie francusko-pruskiej i I wojnie światowej
79.	Skoroszyce	<i>Friedewalde</i>	pomnik	nie istnieje	
80.	Stary Grodków	<i>Alt Grottkau</i>	pomnik	zniszczony	wzniesiony w 1924 r.; leży w trzech kawałkach na posesji kościelnej; czytelna lista nazwisk

Opracowano na podstawie badań terenowych oraz: AP Opole, SP, Militaria, sygn. 1853; AP Wrocław, RW, APB, sygn. 13112, sygn. 13113, sygn. 13114, sygn. 13115; AP Wrocław, WSPŚ, BC, sygn. 1207, sygn. 1210, sygn. 1211, sygn. 1214; „Neisser Heimatblatt für den Stadt- und Landkreis Neisse”; Bau- und Kunstdenkmäler. 1939; Oberschlesien. 1924; Karbowski D., Rzewuski M. 1999; Kozerski P. 2003; Zalewski Z. 2003; Tscheschner D. 2004; Ikonografia. 2011a; Ikonografia. 2011b. Ponadto wykorzystano Topographische Karte (Messtischblatt) dla wybranych miejscowości, zbiory Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Emanuela Smółki w Opolu, Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz strony www.denkmalprojekt.org, www.fotopolska.eu i www.polska-org.pl.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AP Opole [Archiwum Państwowe w Opolu], SP [Starostwo Powiatowe 1742–1945 (Landratsamt Namslau)], Militaria, sygn. 1853.
 AP Wrocław [Archiwum Państwowe we Wrocławiu], RW [Rejencja Wrocławska], APB [Akta Policji Budowlanej (Baupolizeibüro)], sygn. 13112–13115.

AP Wrocław [Archiwum Państwowe we Wrocławiu], WSPŚ [Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej we Wrocławiu], BC [Biuro Centralne (Zentral Büro)], sygn. 738, 1207, 1210, 1211, 1214.

Źródła i opracowania publikowane

- Bau- und Kunstdenkmäler. 1939. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Namslau*, oprac. K. Degen i in., Breslau.
- Berlińska Danuta. 1997. *Symbole trudnej historii Śląska Opolskiego*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań, s. 341–368.
- Carlsruhe. 1924. *Carlsruhe O.–S.*, „Oppelner Nachrichten”, 30, 210 (7. September), s. [2].
- Chwistek Marek. 1997. *Kamienna kronika we Wschowie*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań, s. 89–116.
- Czapliński Marek. 2007. *Dzieje Śląska od 1806 do 1945 roku*, [w:] *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław, s. 278–466.
- Czarnecka Dominika. 2015. „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, Warszawa.
- Ćwiek-Rogalska Karolina. 2017. *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*, Warszawa.
- Ćwiek-Rogalska Karolina. 2019. *Jak badać pomniki ku czci poległych i zaginionych w I wojnie światowej na „Ziemiach Odzyskanych”?*, [w:] *Cmentarze i pomniki I wojny światowej po stuleciu. Stan badań i ochrony*, red. M. Karczewska, Białystok, s. 161–175.
- Ćwiek-Rogalska Karolina. 2020. *The Competition of Memories: The Commemorative Landscape of Polish Central Pomerania after 1945*, „East European Politics and Societies: and Cultures”, 35, 1, 26–49, <https://doi.org/10.1177/0888325420902811>
- Denkmalenthüllung. 1924. *Denkmalenthüllung in Carlsruhe*, „Oppelner Zeitung”, 60, 201 [210] (9. September), s. [2].
- Denkmalsenweihung. 1927. *Denkmalsenweihung*, „Namslauer Stadtblatt”, 55, 197 (24. August), s. [1–2].
- Die Vertreibung. 2004. *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neiße*, 2, oprac. T. Schieder, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, 2, München.
- Dworzak Elżbieta, Goc Małgorzata. 2011. *Pochodzenie terytorialne ludności napływowej i geografia powojennych osiedleń na wsi opolskiej. Zestawienie danych źródłowych z zachowanych rejestrów osiedlowych i protokołów przekazania gospodarstw*, „Opolski Rocznik Muzealny”, 18, 2, Opole.
- Ehrendenkmal. 1922. *Ehrendenkmal*, „Namslauer Stadtblatt”, 50, 93 (22. November), s. [2–3].
- Enthüllung. 1924. *Die Enthüllung des Gefallenendenkmals in Carlsruhe O.–S.*, „Oppelner Nachrichten”, 30, 211 (9. September), s. [2].
- Erbe Johannes. 1926. *Ausschuß für Kriegerehrungen*, „Mitteilungen des Schlesienschen Bundes für Heimatschutz”, 1, s. 23–24.
- Erwin Wasner. 1916. *Erwin Wasner*, „Namslauer Stadtblatt”, 44, 70 (9. September), s. [4].
- Escher Gustav von. 1870. *Memorabilia Tigurina oder Chronik der Denkwürdigkeiten des Kantons Zürich 1850 bis 1860*, Zürich.
- Gedenkfeier. 1925. *Gedenkfeier*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 21, 24 (22. März), s. [5].
- Giergiel Sabina, Tarczyńska Katarzyna. 2019. *Memory in action — Performative practices in a dispute about the past: Serbia and Croatia at the turn of the 20th and 21st century*, „Slavia Meridionalis”, 19, Article 1822, <https://doi.org/10.11649/sm.1822>
- Goebel Stefan. 2007. *The Great War and Medieval Memory. War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914–1940*, Cambridge.
- Goliński Mateusz, Kościak Elżbieta, Kęsik Jan. 2006. *Namysłów: z dziejów miasta i okolic*, Namysłów.
- Halbwachs Maurice. 2008. *Spoleczne ramy pamięci*, Warszawa.
- Halicka Beata. 2015. *Polski Dzik Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948*, Kraków.

- Heimat-Kalender. 1926. „Heimat-Kalender für die östlichen Grenzkreise Namslau, Groß-Wartenberg und Militsch und die Kreise Oels und Trebnitz für das Jahr 1927”, 3, Oels.
- Heldenehrung. 1933. *Heldenehrung*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 29, 22 (16. März), s. [4].
- Heldenehrung. 1940. *Heldenehrung*, „Namslauer Stadtblatt”, 68, 60 (11. März), s. [3].
- Heldengedenktage. 1938. *Heldengedenktage*, „Namslauer Stadtblatt”, 66, 61 (14. März), s. [4].
- Heldengedenktage. 1934. *Heldengedenktage der NSKOV*, „Namslauer Stadtblatt”, 62, 45 (23. Februar), s. [3].
- Ikonoğrafia. 2011a. *Ikonoğrafia Dolnego Śląska. Pocztówki*, 1, *Bagieniec — Rzecznica*, red. R. Heś, Wrocław.
- Ikonoğrafia. 2011b. *Ikonoğrafia Dolnego Śląska. Pocztówki*, 2, *Sady Górne — Żórawina, Sudety*, red. R. Heś, Wrocław.
- Irrgang Werner. 1981. *Neuere Geschichte der Stadt Brieg. 1740–1980*, Geschichte der Piaststadt Brieg, 2, Goslar.
- Karbowiak Dariusz, Rzewuski Marek. 1999. *Ziemia Namysłowska na dawnej pocztówce*, Namysłów.
- Kartschoke Gustav. 1967. *Wilkau, Kreis Namslau, nach dem Zusammenbruch. Beobachtungen und Erlebnisse eines Kolchosesarbeiters daselbst*, „Namslauer Heimatruf”, 45, s. 4–6.
- Kołodziejczyk Krzysztof. 2015. *Historyczne cmentarze i miejsca pamięci pogranicza nysko-jesenickiego jako walor krajoznawczy*, „Turystyka Kulturowa”, 4, s. 41–73.
- Kosmala Gerard. 2004. *Pomniki wojenne w krajobrazie kulturowym województwa opolskiego — zróżnicowanie i konflikt (zarys problemu)*, „Studia Śląskie”, 63, s. 249–264.
- Kosmala Gerard. 2007. *Konflikt o pomniki żołnierzy niemieckich poległych podczas I i II wojny światowej rozgrywający się w województwie opolskim w latach 1992–2004*, Wrocław.
- Kosmala Gerard, Schöne Marzena, Spallek Waldemar. 2007. *Kulturgrenze in der polnischen Wojewodschaft Oppeln*, „Europa Regional”, 15, 3, s. 136–146.
- Kosmala Gerard, Spallek Waldemar. 2005. *Pomniki „niemieckie” a ludność niepolaska w województwie opolskim (próba wyznaczenia granicy kulturowej)*, „Czasopismo Geograficzne”, 76, 3, s. 183–199.
- Kozerski Paweł. 2003. *Brzeg na dawnej pocztówce = Brzeg on the old postcards*, Opole.
- Krieger. 1938. *Krieger-Denkmalweihe in Wallendorf*, „Namslauer Stadtblatt”, 66, 208 (6. September), s. [3].
- Kriegergrab. 1932. *Das deutsche Kriegergrab*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 28, 15 (21. Februar), s. [1].
- Kriegergräber. 1917. *Kriegergräber im Felde und daheim*, oprac. P. Jessen, München.
- Kruse Kai, Kruse Wolfgang. 1994. *Kriegerdenkmäler in Bielefeld. Ein lokalhistorischer Beitrag zur Entwicklungsanalyse des deutschen Gefallenenkultes im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, red. R. Koselleck, M. Jeismann, München, s. 91–128.
- Kuprjaniuk Stanisław. 2023. *Upamiętnienia mieszkańców Warmii poległych podczas I wojny światowej*, Rogajny.
- Kynast Oliver. 2018. *Chronologie der Gemeinde Carlsruhe in Oberschlesien*, Oldenburg.
- Łaborewicz Ivo, Szajda Marek. 2018. *Wielka Wojna w cieniu Karkonoszy. Niemieckie i polskie miejsca pamięci w regionie jeleniogórskim z perspektywy minionego stulecia. 1914–1918*, Jelenia Góra.
- Macdonald Sharon. 2009. *Difficult heritage. Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*, London–New York.
- Machura Wacław. 2011. *Dawne miejsca pamięci o żołnierzach na terenie powiatu ślupskiego*, Ślupsk.
- Mandziuk Józef. 2013. *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, 3, *Czasy nowożytne*, 3, (Od 1887 do 1945), Warszawa.
- Namslau. 1986. *Namslau. Eine deutsche Stadt im deutschen Osten*, 2, *Chronik, Vertreibung, Partnerschaft*, oprac. G. Kelbel, Berlin–Bonn.
- Nijkowski Lech M. 2001. *Domeny symboliczne. O znaczeniu pomników w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska*, „Kultura i Społeczeństwo”, 45, 3–4, s. 81–104.

- Nijakowski Lech M. 2006. *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa.
- Nijakowski Lech M., Szteliga Jerzy. 2005. *Informator o spornych pomnikach niemieckich na Śląsku Opolskim*, Opole–Warszawa.
- Nimmergut Jörg. 2012. *Kurzer Abriss der Geschichte des deutschen Kriegervereinswesens 1835 bis 1943. Kriegervereine — Ein reizvolles Sammelgebiet*, „Orden und Ehrenzeichen”, 14, 81, s. 265–275.
- Nowosielska-Sobel Joanna. 2013. *Od ziemi rodzinnej ku ojczyźnie ideologicznej. Ruch ochrony stron ojczyźnych (Heimatschutz) ze szczególnym uwzględnieniem Śląska (1871–1933)*, Wrocław.
- Oberschlesien. 1924. „Oberschlesien im Bild”, 33 (26. 9.).
- Peterson Thomas Peter. 1998. *Die Geschichte des Volkstrauertages*, Bad Kleinen.
- Rauziński Robert. 2022. *Kresowanie na Śląsku Opolskim i ich integracja demograficzna po II wojnie światowej*, „Studia Śląskie”, 91, s. 17–45.
- Saryusz-Wolska Magdalena. 2011. *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Warszawa.
- Schlesiens. 1933. *Schlesiens schönste Kriegsdenkmäler*, „Breslauer Neueste Nachrichten”, 46, 102 (12. April), s. 6.
- Schmidt Jacek. 1998. *Pokój. Monografia = Carlsruhe. (Monographie). (1748–1945)*, Pokój.
- Schubert Manfred. 1974. *Heimat an Biele und Neisse. Winsdorf und das Neisser Land*, Augsburg.
- Suchanzeige. 2023. *Suchanzeige*, „Namslauer Heimatruf”, 65, 258, s. 44.
- Szpociński Andrzej. 2008. *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 4 (112), s. 11–20.
- Traba Robert. 2009. *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*, Poznań.
- Tscheschner Dorothea. 2004. *Brieg: Bauten erzählen... Eine schlesische Perle*, Berlin.
- Tunbridge John E., Ashworth Gregory J. 1996. *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*, New York.
- Ulanendenkmal. 1926. *Ulanendenkmal in der Kaserne*, „Namslauer Stadtblatt”, 54, 275 (24. November), s. [2].
- Volkstrauertag. 1926. *Der Volkstrauertag*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 22, 18 (4. März), s. [4].
- Volkstrauertag. 1928a. *Volkstrauertag*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 24, 19 (4. März), s. [4].
- Volkstrauertag. 1928b. *Volkstrauertag — Tag der Trauer des ganzen deutschen Volkes*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 24, 20 (8. März), s. [4].
- Volkstrauertag. 1932. *Volkstrauertag — Treue um Treue*, „Anzeiger für Bad Carlsruhe”, 28, 16 (25. Februar), s. [1].
- Zalewski Zbigniew. 2003. *Nysa na dawnej pocztówce = Neiße auf alten Ansichtskarten*, Opole.
- Zwei Gedenklblätter. 1915. *Zwei Gedenklblätter [...]*, „Namslauer Stadtblatt”, 43, 42 (1. Juni), s. [4].

Opracowania niepublikowane

- Remer Paulina. 2020. „Die Lebenschronik eines Dorfbewohners aus der zweiten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts”, praca dyplomowa obroniona na Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě, Slezská univerzita v Opavě, napisana pod kierunkiem doc. Dr. phil. Martina Mauracha.

Netografia

- http://www.denkmalprojekt.org/d_ost_gebiete/schmograu_wk1_nschl.htm (dostęp 23.11.2023).
- http://www.denkmalprojekt.org/2010/peterwitz_wk1_os.htm (dostęp 7.12.2023).
- <http://www.namslau-schlesien.de/grambschuetz1a.htm> (dostęp 13.12.2023).
- <http://www.namslau-schlesien.de/hennersdorf5.htm> (dostęp 8.09.2023).
- <http://www.namslau-schlesien.de/kriegerdenkmal.html> (dostęp 8.09.2023).
- <http://www.otony.pl/news.php?id=30573> (dostęp 8.09.2023).

- <https://brzeg24.pl/slider/116954-moj-brzeg-kosciol-sw-mikolaja-kaplica-pamieci/> (dostęp 8.09.2023).
- <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> (dostęp 3.12.2023).
- <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html> (dostęp 3.12.2023).
- <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/stan-i-struktura-demograficzno-spoeczna-i-ekonomiczna-ludnosci-polski-w-swietle-wynikow-nsp-2021,6,2.html> (dostęp 3.12.2023).